

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 28 * φθινόπωρο 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Φάνης Ι. Κακριδής, Διπλές αναστροφές [3] ~ **Αναστασία Τσαπανίδου**, Λανθάνοντα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Π. Α. Σαλαμπάντα [5] ~ **Σωτήρης Τσέλικας**, Διακειμενικές αναφορές των «Εφήμερων» του Ροΐδη [14] ~ **Λάμπρος Βαρελάς**, Πέτρος Αβράμης (=Ανδρέας Καρκαβίτσας), Τὰ νηογάμπρια (Διήγημα πρωτότυπον) [20] ~ **Κυριάκος Ιωάννου**, Πρώτη δημοσίευση της «Αρνάλδας» του Β. Μιχαηλίδη [24] ~ **Θεοδόσης Πυλαρινός**, «Ποίημα εις κυπριακήν γλώσσαν» [25] ~ **Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Ο ποιητής Β. Μιχαηλίδης και η παραπλανητική επιστήμη [30] ~ **Γιάννης Ξούριας**, Δύο αθησαύριστες εκδόσεις του 19ου αι. στη Βιβλιοθήκη του Κωστή Παλαμά [36] ~ **Κ. Γ. Γιαγκουλλής**, Αθησαύριστες και άγνωστες εκδόσεις [38]. «Ο δέσμιος γεωργός» του Αδάμου Χριστοφόρου Γαλανού (1876-1939) [41] ~ **Λεωνίδας Γαλάζης**, Για τον Δέσμιο γεωργό του Α. Χ. Γαλανού [43] ~ **Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος**, Μιά άφιέρωση τοῦ Μαλακάση [47] ~ **Νίκος Σαραντάκος**, Ένα φιλολογικό παράδοξο για τη Λογοτεχνία του Λ. Παυλίδη [48]. Τρία μικροφιλολογικά για τον Λαπαθιώτη [50] ~ **Κωστής Κοκκινόφτας**, Ο Βασίλειος Τατάκης και η σχέση του με την Κύπρο [53] ~ **Γιώργος Άράγης**, «Άποσιωπήσεις» [59] ~ **Maurizio De Rosa**, Ο Ελύτης μεταφραστής του Κριναγόρα [61] ~ **Σάββας Παύλου**, Η λογοισύνη των ελλήνων δημοσιογράφων [63] ~ **Νίκος Γριπονησιώτης**, Marginalia - 1. Σπουργίτες [65] ~ **Μ-Φ**, Μικρά φιλολογικά, προσθήκες και διορθώσεις [65]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 28 * φθινόπωρο 2010

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου, Λάμπρος Βαρελάς,
Δημήτρης Κόκορης, Κυριάκος Ιωάννου

Υπεύθυνοι ιστοσελίδας: Φοίβος Σταυρίδης, Κυριάκος Ιωάννου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Τ.Θ. 14210, 2155 Αγλαντζιά - Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: plefteris@cytanet.com.cy)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Τα Μικροφιλολογικά διατίθενται στα παρακάτω βιβλιοπωλεία: ~ Λευκωσία: Βιβλιοπωλείο ΜΑΜ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 19, 1015, τηλ. 22753536 ~ Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Σόλωνος 60, 106 72, τηλ. 210 3615 077 ~ Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο, Θεμιστοκλέους 37, 10677, Τηλ. 210 3802644 ~ Θεσσαλονίκη: Βιβλιοπωλείο Ιανός, Αριστοτέλους 7, 546 24, τηλ. 2310 277004 ~ Πάτρα: Βιβλιοπωλείο Πολύεδρο, Κανακάρη 147, 262 21, τηλ. 2610 277342.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: **ISSN 1450-0132**

Τιμή τεύχους: **3 €** Ετήσια συνδρομή (2 τεύχη): **5 €**

Το τεύχος αυτό έχει επιχορηγηθεί από τις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Η επιχορήγηση δεν σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού αποδέχεται το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ή τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Διπλές αναστροφές

Ο που μικρομάθει δε γεροντοξεχνά· κι έχοντας μελετήσει στη διατριβή μου την Παράταξη των ουσιαστικών στον Όμηρο και τους Ομηρικούς Ύμνους, γρήγορα ξεχώρισα για τον εσωτερικό του κυματισμό έναν σπασμένο δεκαπεντασύλλαβο του Παλαμά, από τη συλλογή *Ύμνοι και ανάπαιστοι* (17), όπου ο Χάρος κρατά το Διγενή, στου αλόγου του δεμένο τα καπούλια...

... της λεβεντιάς τον άνεμο / της ομορφιάς την πούλια.

Στο ίδιο χνάρι κι ένας στίχος του Ν. Γκάτσου, που μελοποιημένος από το Μίκη Θεοδωράκη στο Αρχιπέλαγος αγαπήθηκε και τραγουδήθηκε πολύ:

... της ερημιάς αητόπουλο, της παγωνιάς γεράκι.

Και στην πρώτη και στη δεύτερη περίπτωση έχουμε δύο ουσιαστικά, που το καθένα τους συνοδεύεται από ετερόπρωτο προσδιορισμό σε γενική και κάθε φορά ο προσδιορισμός προηγείται [ΠΟ-ΠΟ].

Παρόμοια ζεύγη συμβαίνει συχνά να καλύψουν έναν ολόκληρο, ή σχεδόν ολόκληρο, στίχο, όχι όμως πάντα με την ίδια διάταξη.

Α. Τις περισσότερες φορές τα ουσιαστικά προηγούνται, κι ακολουθούν οι προσδιορισμοί [Οπ-Οπ], όπως στα Δημοτικά:¹

Τ' αηδονία της Ανατολής και τα πουλιά της Δύσης ... (1,12)
Τα παληκάρια του Μοριά κι οι έμορφες της Πάτρας... (1,13)
Λεβέντη των παληκαριών, καμάρι της νεότης ... (2,257)
Σήκω κολώνα τσ' εκκλησάς και μάρμαρο τση βρύσης ! (2,232)
Πρόβαλε φέγγος τ' ουρανού κι ιστορία του κόσμου ... (3,879)
Πού πας κλειδί της γνώσης μου και άνθος της καρδιάς μου; (4,612)

στην Πανώρια του Χορτάση:

Καλέστρα του θανάτου μου και διώχτρα της ζωής μου ... (Β 526)

στο Φορτουνάτο του Φώσκολου:

Ανάπαψη του λογισμού και σύσταση του νου μου... (Ιντερμ. γ 22)

Β. Άλλες φορές τα ουσιαστικά κατέχουν την πρώτη και την τελευταία θέση, σχηματίζοντας με τους προσδιορισμούς τους σχήμα χιαστό [Οπ-ΠΟ], όπως στα Δημοτικά:

Άκ'σε πλανεύτρα της νυχτιάς, της μέρας σαηνεύτρα ... (4,177)
Η κυρά Ρήνη του Κριτού, του Δούκα η θυγατέρα ... (1,122)
Εύπνα θεά τση γειτονιάς, τση μπαμπακιάς ασπράδα! (2,346)

στο Βασιλιά Ροδολίνο του Τρωίλου:

... αμ' η κρυότη τσ' εντροπής και τση τιμής η φύση ... (Α 635)

σε κάποιους στίχους από τον Ερωτόκριτο:

... που ήσου βρύση τσ' ευγενιάς και τσ' αρετής περβόλι! (Α 674)
Το σύθεμα του τραγουδιού και του σκοπού η γλυκότη... (Α 447)

Γ. Η αντίθετη περίπτωση, με τους προσδιορισμούς να κατέχουν την πρώτη και την τελευταία θέση [ΠΟ-Οπ], όπως το συναντούμε σε στίχους από την Αμοργό και το Ο ιππότης και ο θάνατος του Γκάτσου:

Με του Ακρίτα τ' άλογο και το κοντάρι του Άη-Γιωργιού ...
Από των Γότθων την ψυχή
κι από τους τρούλλους της Βαλτιμόρης...

είναι σπάνιο.

Δ. Η πιο συνηθισμένη και πιο ελκυστική διάταξη είναι πάντα η πρώτη που ξεχωρίσαμε [πΟ-πΟ], στα Δημοτικά:

Της νύχτας οι αρματωλοί και της αυγής οι κλέφτες... (1,43)
Της νύχτας τα καμώματα και της αυγής τα πάθη... (4,327)
Εγώ ειμαι της βροντής παιδί, της αστραπής αγγόνι² (7,37)
Γαρεφαλιάς γαρέφαλο και κανελιάς κανέλα ... (6,63)
... έχεις τη σφήκας το κεντρί, τη μέλισσας τη γλύκα.³ (5,39)
... να μάθουν Λάμπρου το σπαθί, Μπότσαρη το ντουφέκι (1,14)

στην Ερωφίλη του Χορτάτη:

Του πλούτου αχορταγιά, τη δόξας πείνα,
του χρυσαφιού ακριβειά καταραμένη... (Γ 374)

στον Ερωτόκριτο:

Ήτονε τς αρετής πηγή και τς αρχοντιάς η φλέγα. (Α 82)

και σ' ένα ιδιότυπο στιχούργημα από την Ήπειρο [πΟ-πΟ / Οπ-πΟ]:

Του κάμπου οι σβαροπόδαρες, του βάλτου οι ξωπαρμένες
οι αναγουλιάστρες του βαρκού, του Φαναριού οι λειωμένες...⁴

Στο πλαίσιο της ρητορικής θεωρίας τα σχήματα που προσέξαμε, εκτός από το Α, ανήκουν στην κατηγορία της αναστροφής, όπως τον 1ο π.Χ. αιώνα την όρισε ο Τρύφων ο γραμματικός: Άναστροφή έστι λέξις, ήν έχρην προηγείσθαι, δευτέραν έχουσα τάξιν (197,10). Έτσι και στην περίπτωση μας, σωστό θα ήταν να προηγούνται τα ουσιαστικά και ν' ακολουθούν οι γενικές που τα προδιορίζουν· όχι το ανάποδο, που αντιβαίνει στη φυσική σειρά των λέξεων.

Από την άλλη μεριά, η φυσική σειρά κάθε άλλο είναι παρά υποχρεωτική στα Ελληνικά, αρχαία και νέα, που έχουν ελάχιστους κανόνες για τη θέση των λέξεων. Αντίθετα, στην πάντα ευέλικτη και πλούσια σε εκφραστικές επιλογές ελληνική γλώσσα, συχνές και καλοδεχούμενες είναι οι κάθε λογής ανωμαλίες και αποκλίσεις – ιδιαίτερα στον ποιητικό λόγο, όπου η ελευθερία από τη μια, και η στιχουργική πειθαρχία από την άλλη, οδηγούν συχνά σε δυναμικά σχήματα, υπερβατά και πρωθύστερα. Στα παραδείγματά μας η πρόταξη του προσδιορισμού δημιουργεί μια λογική εκκρεμότητα: για ένα ελάχιστο διάστημα ο ακροατής αποζητά το ουσιαστικό, και αυτή η προσμονή, ιδιαίτερα όταν επαναλαμβάνεται, χαρίζει στο στίχο την ξεχωριστή γοητεία του.

Ολοφάνερα, όσα προσέξαμε ανήκουν στους τρόπους του δημοτικού δεκαπεντασύλλαβου, απ' όπου και τους δανείστηκαν πρώτα οι περισσότερο ή λιγότερο λαϊκότροποι ποιητές της Κρητικής λογοτεχνίας, αργότερα και μια σειρά από νεότερους: ο Παλαμάς, ο Εγγονόπουλος, ο Γκάτσος, σε μια περίπτωση και ο Σεφέρης. Ενδεικτικά παραδείγματα του τύπου [πΟ-πΟ]:

Ν. Γκάτσος, από την Αμοργό:

Είναι των Τούρκων συμπεθεριό, των Αυστραλών πανηγύρι

από το *Ο Ιππότης κι ο θάνατος*:

Με του Πλαπούτα τ' άρματα και του Νικηταρά τις πάλες

Ν. Εγγονόπουλος, από το *Ο αφέντης της Καρύταινας*:

*... που είναι της μέρας καύχημα και της αυγής σκουτάρι,
της νύχτας άξιος εραστής ...*

Γ. Σεφέρης, από τις *Αντιγραφές*, Α. MacLeish, *Άντρες*:

Είναι μιας λέξης το σχήμα, ενός ανέμου το σάρωμα.

Τα παραδείγματά μας δεν ήταν παρά τυχαίο δείγμα, και οι παρατηρήσεις μας απλά ενδεικτικές. Αν όμως κάποιος αποφάσιζε να συλλέξει συστηματικά υλικό σε λαϊκά κείμενα και προσωπικούς ποιητές, να ερευνήσει τη λογική σχέση ανάμεσα στα δύο ουσιαστικά, που είτε συμπίπτουν στο ίδιο πρόσωπο, όπως στις πάμπολλες επαινετικές προσφωνήσεις, είτε συγγενεύουν, θετικά ή αρνητικά – κι αν ακόμα ξεχώριζε να μελετήσει τις περιπτώσεις όπου η πρώτη εμφατική θέση του στίχου κατέχεται από το βοηθητικό *είμαι*, ή άλλα ρήματα σε προστακτική –, τότε σίγουρα οι παρατηρήσεις και τα πορίσματά του θ' αποτελούσαν πολύτιμη μελέτη για τη δημοτική, και όχι μόνο για τη δημοτική, στιχουργία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι συλλογές που χρησιμοποιήθηκαν: 1) Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 41958. 2) Α. Λενακάκης, *Δημοτικά τραγούδια στη Μεσαρά*, Μοίρες (Αντίλαλος) 2007. 3) Δ. Κοκκινάκη, *Πανελλήνιος Ανθολογία*, 1899. 4) Α. Βρέλλης, *Ηπειρώτικα στιχοπλάκια*, δ.δ. Γιάννινα 1980. 5) Π. Π. Βαβουλής, *Ο Κρητικός τραγουδιστής*, Χανιά (Αλικιώτης) 1950. 6) Μ. Λιουδάκη, *Κρητικές μαντινάδες*, Ηράκλειο (Αλικιώτης) χ.χ. 7) Α. Πουλιανός, *Λαϊκά τραγούδια της Ικαρίας*, Αθήνα 1964.

2. Παραλλαγή: *Είμαι της αστραπής παιδί και της βροντής ανίψι* (7,37).

3. Παραλλαγές: *... έχεις της χήνας το λαιμό, του παγωνιού τα μάτια ή ... έχεις της χήνας το λαιμό, του παγωνιού τη γκίνια (= τη χάρη) – (4, 489 και 515).*

4. Συμπληρωμένο με το χέρι από το συγγραφέα Σπ. Μουσελίμη στα ανάτυπα της μελέτης του *Ο αρχαίος Άδης και το Νεκρομαντείο της Έφουρας*, Ηπειρωτική Εστία, 1971, σ. 35.

Φάνης Ι. Κακριδής

Λανθάνοντα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Π.Α. Σαλαμπάντα

Ο Π.Α. Σαλαμπάντας, ιατρός και λόγιος του 19ου αιώνα, είναι γνωστός κυρίως ως συγγραφέας δύο ιστορικών μονογραφιών για την περιοχή της Ηπείρου. Πρόκειται για τα έργα *Το Σούλι ήτοι τα ηρωικά θαύματα των Σουλιωτών και Σουλιωτιδών* (Αθήνα 1860)¹ και *Η Πάργα, ήτοι μονογραφία αυτής από της κτίσεως μέχρι της παρά των Άγγλων πωλήσεώς της εις τους Τούρκους* (Αθήνα 1861).² Το 2001 η Μαρία Μαθιουδάκη ταύτισε με πειστικότητα τον

Σαλαμπάντα με τον ανώνυμο συγγραφέα του μυθιστορήματος *Αληθής βιογραφία της εναρέτου γυναικός του εξ επαγγέλματος χαρτοπαίκτου* (Κωνσταντινούπολη 1859),³ στη διδακτορική της διατριβή *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*.⁴ Επανήλθε στο θέμα το 2003 με άρθρο της στα *Μικροφιλολογικά*, όπου συμπεριέλαβε και άλλα βιογραφικά/εργογραφικά στοιχεία του Σαλαμπάντα,⁵ από παλαιότερες πηγές και από τη δική της έρευνα. Η παρούσα δημοσίευση έχει στόχο να προσθέσει ορισμένες ακόμη πληροφορίες στα υπάρχοντα μέχρι σήμερα δεδομένα, οι περισσότερες από τις οποίες λανθάνουν στους φιλολογικούς κύκλους αν και είναι γνωστές σε όσους ασχολούνται με την ιστορία της ελληνικής ιατρικής. Ευχής έργο θα ήταν να προκαλέσει με τη σειρά της νέες δημοσιεύσεις, ώστε να αποκτήσουμε κάποια στιγμή μια ικανοποιητική εικόνα για την προσωπικότητα του Σαλαμπάντα.

Στο χρήσιμο άρθρο της Μαθιουδάκη ο Σαλαμπάντας αναφέρεται με το μικρό όνομα Παναγιώτης, ενώ οι περισσότερες πηγές τον εμφανίζουν με τα αρχικά Π. ή Π.Α.. Η ερευνήτρια, την οποία ευχαριστώ και από εδώ, είχε την καλοσύνη να με ενημερώσει ότι βασίστηκε για την απόδοση του μικρού ονόματός του σε πληροφορία του Τρύφωνα Ευαγγελίδη από άρθρο του στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* (Αθήνα, 2^η έκδοση, τόμ. 21, σελ. 463): στην ίδια πηγή αναφέρεται ότι γεννήθηκε στην Πάργα «περί το 1830» και σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία.⁶ Το πιθανότερο είναι ωστόσο πως ο συγγραφέας της *Αληθούς βιογραφίας*... δεν ονομάζεται Παναγιώτης αλλά ταυτίζεται (αν δεν πρόκειται για συνωνυμία ή σχέση συγγένειας) με τον «αξιότιμον ιατρόν» κ. Πέτρο Σαλαμπάντα, ο οποίος, σύμφωνα με την κωνσταντινουπολίτικη εφημερίδα *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*, καταλαμβάνει το 1865 τη θέση του ιατρού της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Κυριών του Σταυροδρομίου στη θέση του αποβιώσαντος Θεοδώρου Ζωγράφου.⁷ Απόρροια αυτής της ιδιότητας πρέπει να είναι ο *Λόγος εκφωνηθείς τη 2α Ιανουαρίου 1866. Υπό του Ιατρού Π. Σαλαμπάντα εν τη Γενική Συνελεύσει της Φιλοπτώχου Αδελφότητας των Κυριών του Σταυροδρομίου*, που δημοσιεύτηκε από το τυπογραφείο της *Βυζαντίδος* την αμέσως επόμενη χρονιά (1866).⁸ Την πληροφορία της *Βυζαντίδος* δύσκολα μπορούμε να την εκλάβουμε ως λανθασμένη, γιατί ο κωνσταντινουπολίτικος τύπος παρακολουθούσε εκ του σύνεγγυς τις δραστηριότητες τόσο της ιατρικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, την οποία αντιλαμβάνονταν να έχει εξέχοντα θεσμικό και κοινωνικό ρόλο, ιδιαίτερα από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής που σημειώνεται η μεγάλη ακμή της στην κοινωνία της πόλης, όσο και των διαφόρων φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που δρούσαν την ίδια εποχή: επιπρόσθετα, ορισμένες από τις δημοσιεύσεις του Σαλαμπάντα (συμπεριλαμβανομένου του *Λόγου* που προαναφέραμε) γίνονται από το τυπογραφείο της *Βυζαντίδος* ή διατίθενται από αυτό, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Για τη δημόσια παρουσία του Σαλαμπάντα ως ιατρού υπάρχουν και άλλα

διαθέσιμα στοιχεία. Όπως καταγράφει ο Κων. Τρομπούκης στη διδακτορική του διατριβή *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856-1923*),⁹ ζητά με επιστολή του στις 28.12.1859 από τον επιτετραμμένο της ελληνικής πρεσβείας Π. Ζάνο να εξετάζει δωρεάν «τους ενδεείς Έλληνες υπηκόους και τους προξενικούς υπαλλήλους» και ο τελευταίος μεσολαβεί στον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών για να του δοθεί το 1860 η θέση του ιατρού «παρά την εν Κωνσταντινουπόλει Πρεσβείαν της Αυτού Μεγαλειότητος», την οποία κρατά μάλλον για ένα χρόνο.¹⁰ Οι πληροφορίες του Τρομπούκη βασίζονται σε έγγραφα του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών· ο ίδιος ο Σαλαμπάντας πάντως, τοποθετεί το διορισμό του στην πρεσβεία στα 1859: «Τω 1859, διατελούντες ιδιαίτερος ιατρός της εν Κων/πόλει ελληνικής πρεσβείας, παρεκλήθημεν παρά του διευθυντού του εμπορικού γραφείου αυτής όπως επισκεφθώμεν άπορον Έλληνα, πάσχοντα προ τινος καιρού».¹¹ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανάμεσα στον Σαλαμπάντα και τον Π. Ζάνο έχει δημιουργηθεί ενδεχομένως κάποια σχέση πριν τον διορισμό του πρώτου στην ελληνική Πρεσβεία, ή, τουλάχιστον, ότι ο συγγραφέας φροντίζει για την καλλιέργεια σχέσεως, αν κρίνουμε από τον «Κατάλογο των Φιλομούσων Συνδρομητών» της *Αληθούς βιογραφίας... (1859)*, ο οποίος δεν καταρτίζεται βάσει αλφαβητικής σειράς ή ποσότητας παραγγεληθέντων αντιτύπων και ξεκινά με πρώτο το όνομα του Έλληνα επιτετραμμένου.¹²

Μια δεύτερη πληροφορία που μας μεταφέρει ο Κων. Τρομπούκης αφορά στην εγγραφή του Σαλαμπάντα από το 1857 ως μέλους της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Εταιρίας της πόλης που έχει ιδρυθεί έναν χρόνο νωρίτερα· για την ακρίβεια είναι ένας από τους πρώτους πέντε Έλληνες που γίνονται τακτικά μέλη της Εταιρίας στα δύο πρώτα χρόνια της λειτουργίας της.¹³ Πρόκειται για μια σημαντική και ταυτόχρονα τιμητική ιδιότητα που δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη: η Αυτοκρατορική Ιατρική Εταιρία είναι ένας εξέχων ιατρικός θεσμός, της Κωνσταντινούπολης, υπό την προστασία και την οικονομική επιχορήγηση του σουλτάνου· εδρεύει στη Μεγάλη Οδό του Σταυροδρομίου (Πέραν), συνεδριάζει στα γαλλικά, παρακολουθεί στατιστικά τα είδη και την εξέλιξη των ασθενειών στην οθωμανική πρωτεύουσα και την περιφέρειά της, εκδίδει ιατρική εφημερίδα και στελεχώνεται από γιατρούς διαφόρων εθνικοτήτων, εκ των οποίων λίγοι μόνο είναι Έλληνες όπως ο Σαλαμπάντας, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της.¹⁴ Η μηνιαία εφημερίδα της, η *Gazette Médicale d' Orient*, καταγράφει τις δραστηριότητες της πολυεθνικής ομάδας που τη συναπαρτίζει και δημοσιεύει άρθρα της κυρίως ιατρικά, αλλά και ευρύτερου ενδιαφέροντος, μερικά από τα οποία αναφέρονται σε διάφορα λειτουργικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η οθωμανική πρωτεύουσα. Σε πρόχειρη έρευνά μου στα φύλλα που εκδόθηκαν για την περίοδο Απρίλιος 1865-Μάρτιος 1867, εντόπισα τον Σαλαμπάντα (Salabanda) σε θέση αντιπροέδρου, από κοινού με τον Αλέξανδρο Ζωηρό, σε έκτακτη γενική συνέλευση της Εταιρίας της 15ης Φεβρουαρίου 1866 που

αποφασίζει να γιορτάσει τη δεκαετή λειτουργία της· επίσης, στις 11 Μαΐου του ίδιου έτους συμμετέχει σε συζήτηση για την εξάπλωση της χολέρας, με αφορμή σχετικό σύγγραμμα ενός συναδέλφου του.¹⁵ Οποσδήποτε η συστηματική αναδίφηση όλων των φύλλων της εφημερίδας θα φέρει στο φως και άλλα στοιχεία για τη δραστηριότητα του Σαλαμπάντα ως μέλους της Ιατρικής Αυτοκρατορικής Εταιρίας.

Επισκόπηση της συγγραφικής του δραστηριότητας γύρω από ιατρικά θέματα έχει ήδη κάνει η Μαθιουδάκη: το 1870 εκδίδει το *Υγιεινή των εγκύων γυναικών και των νεογνών παιδών* και το 1871 το *Εγκόλπιον Οικογενειακόν. Υγιεινή των εγκύων, επιτόκων και λεχωϊδων γυναικών, και φυσική ανατροφή των νεογνών παιδών*,¹⁶ ενώ την ίδια περίοδο δίνει τρεις συνεχόμενες διαλέξεις στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινούπολης με το συναφές θέμα “Περί φυσικής ανατροφής των νεογνών”.¹⁷ Προσθέτω ότι στην Επετηρίδα του *Νεολόγου* του 1871 που κυκλοφορεί υπό τον τίτλο *Χρόνος*, ο Σαλαμπάντας προδημοσιεύει στοιχεία από το *Εγκόλπιον Οικογενειακόν...*, φροντίζοντας ταυτόχρονα να κατευθύνει το αναγνωστικό κοινό στην απόκτησή του για αναλυτικότερες πληροφορίες. Αντιγράφω τα σχόλια του Σαλαμπάντα που προλογίζουν το κείμενο του *Χρόνου*:

ΠΕΡΙ ΕΚΛΟΓΗΣ ΞΕΝΗΣ ΤΡΟΦΟΥ

Τοις φίλοις συντάκταις του *Νεολόγου*,

Απαντών σήμερον εις την αίτησίν σας, ήτις πολύ με κολακεύει, αμφιβάλλω αν ανταποκρίνωμαι εις την εκφρασθείσαν μοι ζωηράν υπέρ του κοινού καλού προθυμίαν σας. Οποσδήποτε όμως στέλλω μίν απόσπασμα των σκέψεών μου περί της εκλογής ξένης τροφού εκ του προσεχώς εκδοθησομένου συγγράμματός μου περί της υγιεινής των εγκύων, των επιτόκων, και των λεχωϊδων γυναικών και της φυσικής ανατροφής των νεογνών παιδών, όπως ευαρεστούμενοι, φιλοξενήσητε αυτό, ανεπαρκές μεν και ατελές ίσως ον, πλην πρωτοφανές και λίαν επάναγκες εν τη ημετέρᾳ κοινωνίᾳ, εν τινι μικρᾷ γωνίᾳ του υμετέρου *Χρόνου*.

Εν Κωνσταντινουπόλει τη 12 δεκεμβρίου 1870.

Ὁλος υμέτερος
Π. ΣΑΛΑΜΠΑΝΤΑΣ, / ιατρός.¹⁸

Δεν έχω εντοπίσει ακόμη το *Εγκόλπιον Οικογενειακόν...* σε κάποια βιβλιοθήκη για να το συγκρίνω με το *Υγιεινή των εγκύων γυναικών...*, όσα όμως περιέχονται στην προδημοσίευση του *Χρόνου* θίγονται με μικροδιαφορές ήδη στο σύγγραμμα του 1870. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με το σύντομο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στις δύο εκδόσεις, με τον παραπλήσιο τίτλο τους και με τις εν μέρει ανεξακρίβωτες, μέχρι σήμερα, βιβλιογραφικές πληροφορίες, οδηγούν στο συμπέρασμα πως είτε κυκλοφόρησε εν τέλει ένα μόνο βιβλίο με δύο διαφορετικά εξώφυλλα, είτε πως η έκδοση του 1871 αποτελεί ελαφρώς βελτιωμένη έκδοχή της προηγούμενης και πως ο συγγραφέας αποσιωπά την αρχική έκδοση στα προλεγόμενα του *Χρόνου* για να διαφημίσει την επικείμενη.¹⁹ Επί τη ευκαιρία αξίζει να αναφερθεί ότι

στην Εισαγωγή της *Υγιεινής των εγκύων γυναικών...* (σσ. α'-μδ') ο αναγνώστης μπορεί να εντοπίσει ανεπτυγμένες πολλές από τις απόψεις του συγγραφέα (για τα ήθη της Κωνσταντινούπολης, για την αγωγή του γυναικείου φύλου και ιδιαίτερα για τις αδικίες που αυτό υφίσταται από την ανδροκρατούμενη κοινωνία) που αποτυπώνονται μυθολογικά μια δεκαετία νωρίτερα στο έργο *Αληθής βιογραφία...*, γεγονός που ενισχύει τους ισχυρισμούς της Μαθιουδάκη για την ταύτιση του Σαλαμπάντα με τον ανώνυμο δημιουργό του συγκεκριμένου μυθιστορήματος.

Το τελευταίο βιογραφικό στοιχείο που μας προσφέρει ο Κων. Τρομπούκης για τον Σαλαμπάντα είναι η συμμετοχή του, μαζί με άλλους Ηπειρώτες στην καταγωγή γιατρούς, στον Ηπειρωτικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως,²⁰ που είχε ως στόχο «την διάδοσιν εν Ηπείρω της δημοτικής μάλιστα παιδείσεως και την ηθικήν και διανοητικήν δι' αυτής διάπλασιν και μόρφωσιν», μέσα από τη σύσταση διδασκαλείου, δημοτικών σχολείων και παρθενωγωγείων, τη συντήρηση των υπάρχοντων και την έκδοση/διανομή διδακτικών και άλλων κοινωφελών βιβλίων.²¹ Στις δραστηριότητές του εντάσσονται η σύσταση ειδικής εκπαιδευτικής Επιτροπής στην Κωνσταντινούπολη και «Διαρκών Επιτροπών» εντός και εκτός της οθωμανικής επικράτειας, η στενή του συνεργασία για εκπαιδευτικά θέματα με τον Θρακικό και με τον Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης και η παρακολούθηση της γεωγραφικής κατανομής των σχολείων της Ηπείρου και των εκπαιδευτικών αναγκών της μέσα από ένα σύστημα ανταποκριτών από όλες τις περιοχές της. Δεν μαρτυρείται συμμετοχή του Σαλαμπάντα σε κάποια από αυτές τις δραστηριότητες, τουλάχιστον στα δύο πρώτα χρόνια λειτουργίας του Συλλόγου (1872-1874). Ωστόσο το όνομά του συμπεριλαμβάνεται σε αυτά των ιδρυτών του, μαζί με τον Χρηστάκη Ζωγράφο, τον Δέρκωνα Νεόφυτο, τον Σταύρο Βουτυρά, τον Ματθαίο Παρανίκα και άλλα εξέχοντα πρόσωπα της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας.²² Στην αρχή εμφανίζεται να έχει αποστείλει από τα Ιωάννινα τη συνδρομή του ως τακτικού μέλους²³ (που ισοδυναμεί με μια οθωμανική λίρα ή μισή ή με το ένα τέταρτο αυτής), ενώ τον δεύτερο χρόνο δίπλα στο όνομά του σημειώνεται ως τόπος καταγωγής το Σούλι (επομένως όχι γενικά η Πάργα, όπως αναφέρεται από τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη) και ως τόπος διαμονής το «Βεσικτάς», δηλαδή το Beşiktaş και πάλαι ποτέ Διπλοκιόνιον της ευρωπαϊκής όχθης του Βοσπόρου.²⁴

Από τον ίδιο τον Σαλαμπάντα γνωρίζουμε ότι λίγο νωρίτερα, στα 1870, κατοικούσε στο Σταυροδρόμι. Σύμφωνα με όσα αναφέρει στην *Υγιεινή των εγκύων γυναικών...* (1870), το σπίτι του καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά που κατέκαψε την περιοχή στις 24 Μαΐου 1870, με αποτέλεσμα να κυκλοφορήσει το συγκεκριμένο έργο του χωρίς τον (συνήθη την εποχή εκείνη) συνοδευτικό κατάλογο με τα ονόματα των συνδρομητών του.²⁵ Η πληροφορία που μας παραδίδει ο συγγραφέας είναι ένα από τα ελάχιστα, και μάλλον

επουσιώδη, στοιχεία της βιογραφίας του που μπορεί κανείς να αντλήσει από τα κείμενά του. Στο ίδιο σύγγραμμα περιλαμβάνονται μικρά προσωπικά επεισόδια με ασθενείς του, διδακτικού χαρακτήρα· στην προδημοσίευση του Χρόνου αναφέρεται σ' ένα ταξίδι του από Αθήνα προς Κωνσταντινούπολη το 1863 και στη θητεία του στην ελληνική Πρεσβεία (σσ. 113-114)· τέλος, στη μονογραφία του για το Σούλι σημειώνει ένα ακόμη ταξίδι του στην Αθήνα το 1860, το οποίο πραγματοποίησε για συλλογή ιστορικών πληροφοριών και κατά τη διάρκεια του οποίου συνάντησε προσωπικά τον γηραιό Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, έχοντας εφοδιαστεί νωρίτερα για τον σκοπό αυτό με συστατική επιστολή του γιου του, Νικόλαου Μαυροκορδάτου (βλ. α' έκδοση, σελ. 285).

Τα ισχνά αυτοβιογραφικά σήματα του Σαλαμπάντα δικαιολογούνται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι, εκτός των ιατρικών, τα λοιπά κείμενά του κυκλοφορούν κρυπτόνυμα ή ανώνυμα. Για τις ιστορικές μονογραφίες ο λόγος είναι μάλλον προφανής: μέσω αυτών ο συγγραφέας καταθέτει, πέρα από ιστορικές πληροφορίες, αρνητικές προσωπικές απόψεις για την οθωμανική κατοχή και για το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στον βαλκανικό χώρο, που, αν συνδυάζονταν με το όνομά του, το πιθανότερο είναι ότι θα του δημιουργούσαν ιδιαίτερα προβλήματα στη διαβίωσή του στην Κωνσταντινούπολη, στη συναναστροφή του με το πολυεθνικό περιβάλλον της εκεί ιατρικής κοινότητας και γενικότερα στις δημόσιες σχέσεις του. Οι ενδεχόμενοι αυτοί κίνδυνοι πρέπει να αποτέλεσαν και το κίνητρο για να εκδώσει τα έργα του στην Αθήνα και όχι στην οθωμανική πρωτεύουσα. Όσον αφορά στην *Αληθή βιογραφίαν...*, αποποιείται τη συγγραφική ευθύνη καταβάλλοντας ιδιαίτερη προσπάθεια να πείσει τους αναγνώστες του ότι περιορίζεται στον ρόλο του (ανώνυμου) συντάκτη που προτίθεται να αναδηγηθεί το αληθινό προσωπικό βίωμα (πρβλ. και τον τίτλο: *Αληθής βιογραφία*) ενός φίλου του γιατρού, κατά παραγγελία του (βλ. «Πρόλογος του συντάκτη», σσ. ε'-ζ'), διάφορες ωστόσο εσωτερικές ενδείξεις του μυθιστορήματος και ο έντονα ιατρικός χαρακτήρας του (πρωταγωνιστικός ρόλος ενός γιατρού στην πλοκή, παρουσίαση ιατρικών πρακτικών, χρήση ιατρικής ορολογίας, κρίσεις για τη συμβολή των γιατρών στην ψυχική και σωματική υγεία των ασθενών τους κλπ.)²⁶ δίνουν την εντύπωση ότι οι συγκεκριμένοι ισχυρισμοί του Σαλαμπάντα αποτελούν αφηγηματικό πρόσχημα· το πιθανότερο είναι πως αφηγείται με μυθιστορηματικό τρόπο πραγματικά συμβάντα που αντιμετώπισε ο ίδιος κατά την άσκηση του επαγγέλματός του και πως ο γιατρός που ευεργετεί την ενάρετη ηρωίδα στην πλοκή του (και ο οποίος, σημειωτέον, κατοικεί στο Σταυροδρόμι) είναι το μυθοπλασιακό ομόλογο του εαυτού του. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, μπορούμε να υποθέσουμε πως ο συγγραφέας επέλεξε την ανωνυμία και το αφηγηματικό πρόσχημα για να μην κατηγορηθεί τόσο για το ότι στιγματίζει γνωστά (στο σύγχρονο αναγνωστικό κοινό του) πρόσωπα της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας με τη δημοσιοποίηση τμήματος του (απόρρητου) ιατρικού του ημερολογίου, όσο και για το ότι αυτοδιαφημίζεται μέσω του γιατρού-ήρωά του που επιδεικνύει

υπερβάλλουσα φιλανθρωπία και χρηστότητα απέναντι στην ασθενή σύζυγο του χαρτοπαίκτη. Σ' αυτή τη δεύτερη αιτία, δηλαδή τη μετριοφροσύνη του συγγραφέα, αποδίδει την ανωνυμία του και η εφημερίδα *Τηλέγραφος* του Βοσπόρου και *Βυζαντίς* που παρουσιάζει επαινετικά το 1859 την *Αληθή βιογραφίαν...* αντιγράφω το κείμενο επισημαίνοντας ότι μου το υπέδειξε πρόσφατα ο Λάμπρος Βαρελάς, τον οποίο ευχαριστώ και από εδώ.

Εξεδόθη κατ' αυτάς το πρωτότυπον ελληνικόν διήγημα επιγραφόμενον ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΝΑΡΕΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΟΣ ΤΟΥ ΕΞ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΧΑΡΤΟΠΑΙΚΤΟΥ. Ο Έλληνας αυτού συγγραφέας από άκραν μετριοφροσύνην κινούμενος ηθέλησε να καλυφθή υπό το ανώνυμον, προσθέσας ούτω νέον θέληγτρον εις την ανάγνωσιν της συγγραφής του.

Αναγνώσαντες το προκείμενον διήγημα εύρομεν εν αυτώ διατυπωμένην την ευγενή καρδίαν του συγγραφέως και το υψηλόν αίσθημα, το οποίον υπηγόρευσε την συγγραφήν. Εις απάσας τας σελίδας αυτής ευρίσκει τις εικόνας ζωηράς, στιγματιζούσας την κακίαν, εγειρούσας βωμόν εις την αρετήν και φερούσας ένα έκαστον εις την λατρείαν αυτής. Η ηρωϊς του διηγήματος παριστά λαμπρόν το απεικόνισμα της καρτερίας εις το καθήκον, την αυταπάρνησιν και απάσας τας συζυγικάς και κοινωνικάς αρετάς. Το πρόσωπον του συζύγου αυτής είναι το απεικόνισμα της κακίας και της χαμερπείας της ψυχής ηνωμένης και κυλιομένης εις τον βόρβορον των παθών. Το δε του ιατρού, είναι το πρωτότυπον της ψυχικής ευγενείας, της αφιλοκερδείας, της απαθείας, της αυταπαρνήσεως και όλων των αρετών όσαι υψούσιν εις την ανωτάτην κοινωνικήν βαθμίδα την επιστήμην του Ιπποκράτους. Εις το πρόσωπον τούτου και εις τας ιατρικάς περιγραφάς του διηγήματος, ο πέπλος του ανωνύμου του συγγραφέως διασχίζεται.

Ο πρόλογος του συγγράμματος διαλαμβάνει συμβουλάς εθνικής αξίας παντός επαίνου και παροτρύνει τους ομοεθνείς εις εκτέλεσιν των ιερωτέρων καθηκόντων των, την βελτίωσιν δηλαδή των εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών καταστημάτων και την ανέγερσιν νέων, δυναμένων ν' ανταποκριθώσιν εις τας ανάγκας του έθνους.

Εν ενί λόγω το προκείμενον σύγγραμμα είναι εκ των ολίγων εκείνων τα οποία ενώνουσι το τερπνόν με το ωφέλιμον. Τοιαύται συγγραφαί δεν χρήζουσι συστάσεων. Η πληθύς των συνδρομητών της «Βιογραφίας της Εναρέτου Γυναϊκός» αποδεικνύει την άριστην υποδοχήν, ής έτυχεν η συγγραφή.

Ευρίσκειται δ' εν τω Γραφείω της Βυζαντίδος και τιμάται διά μεν τους συνδρομητάς γρ. 20, διά δε τους μη γρ. 30.²⁷

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η *Αληθής βιογραφία...* δεν είναι μια λογοτεχνική παρένθεση στην υπόλοιπη συγγραφική δραστηριότητα του Σαλαμπάντα, αλλά ένα πρόσφορο μέσο για την κατάθεση των προσωπικών του απόψεων σε διάφορα κοινωνικά θέματα. Σχηματικά θα λέγαμε ότι, αν στις ιστορικές μονογραφίες του ενδιαφέρεται γενικότερα για την εθνική συνείδηση που οι απανταχού Έλληνες οφείλουν να καλλιεργούν με την αναδίφηση της προγονικής τους ιστορίας, στα ιατρικά του πονήματα και στο μυθιστόρημά του εστιάζει σε μια κοινωνική-συλλογική συνείδηση, στηριγμένη σε στέρεους οικογενειακούς δεσμούς και διαποτισμένη από τις ελληνικές αξίες και όχι από τον δυτικοφερμένο συρμό, που πρέπει να αναπτύξει η κωνσταντινουπολίτικη ελληνική κοινότητα για να εξασφαλίσει

την πρόοδό της στο β' μισό του 19ου αιώνα. Η ιστορική συγκυρία ευνοεί την ιδεολογική, πνευματική ανασύνταξη της, την αναζήτηση δηλαδή και διαμόρφωση καταστατικών αρχών για το ρόλο και τη λειτουργία της, καθώς την εποχή αυτή έχει καταφέρει να ακμάσει υλικά και να αυτονομηθεί τόσο από τον αυστηρό οθωμανικό έλεγχο όσο και από τις ελλαδικές προσδοκίες για την τύχη της (το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου έχει αναχαιτίσει τις μεγαλοϊδεατικές/αλυτρωτικές εξάρσεις του ελληνικού βασιλείου και το Χάττι Χουμαγιούν που υποσχέθηκε το 1856 ισονομία και ισοπολιτεία για όλους τους Οθωμανούς υπηκόους έχει ευνοήσει την ισχυροποίησή της), και ο Σαλαμπάντας μπορεί να ανοίξει ορίζοντες προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς είναι ένας Έλληνας της Ανατολής που συντηρεί όμως μια συνεχή και ποικιλότροπη επαφή με τη νοοτροπία της Δύσης: έχει θητεύσει σ' αυτήν επί μακρόν (τουλάχιστον έτσι ισχυρίζεται στο Προοίμιο του μυθιστορημάτος του), είναι πολύγλωσσος (χρησιμοποιεί κυρίως γαλλική βιβλιογραφία, ενίοτε όμως κάνει αναφορές και σε αγγλικά και ιταλικά κείμενα), συνεννύεται στενά με το πολυεθνικό στοιχείο (τουλάχιστον) της ιατρικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και κατοικεί στο εξίσου πολυεθνικό Σταυροδρόμι. Τόσο η *Αληθής βιογραφία...* όσο και τα ιατρικά του συγγράμματα θίγουν έντονα το θέμα του συγκερασμού των ωφέλιμων στοιχείων του δυτικού πολιτισμού με την επιθυμητή ελληνικότητα και ελληνοπρέπεια. Καθώς μάλιστα η επιχειρηματολογία του συγγραφέα συχνά είναι κοινή στα έργα αυτά (μερικές φορές και ταυτόσημη), θα πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας ότι, ανεξάρτητα από το διαφορετικό είδος στο οποίο ανήκουν και από τους εξειδικευμένους στόχους τους, αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο εκλαϊκευμένων διδαχών με πρώτο αποδέκτη την ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης και στόχο την πνευματική, πολιτισμική και κοινωνική της πρόοδο, παράλληλα με την υλική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το Σούλι ήτοι τα ηρωικά θαύματα των Σουλιωτών και Σουλιωτιδών, υπό Π.Α.Σ., εν Αθήναις, τύποις Γ. Καρνοφύλλη, 1860. Ακολούθησε δεύτερη έκδοση στο Λονδίνο· αντίτυπα αυτής σώζονται σε διάφορες δημόσιες βιβλιοθήκες με χρονολογία έκδοσης είτε το 1886 είτε το 1887 (βλ. Φίλιππος Ηλιού-Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική καταγραφή* [στο εξής *H-Π*], Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2006, τόμ. Β', λ. 1886.731 και 1887.827). Το 1889, με διαδοχικά άρθρα του στον *Παρνασσό*, ο Π.Γ. Ζερλέντης αμφισβήτησε την ιστορική ακρίβεια όλων των πραγματειών που γράφτηκαν για το Σούλι τον 19ο αιώνα, συμπεριλαμβανομένης αυτής του Π.Α.Σ., για τη δεύτερη έκδοση της οποίας εξέφρασε την πεποίθησή του ότι στην πραγματικότητα εκδόθηκε στην Αίγυπτο και όχι στο Λονδίνο (βλ. Π.Γ. Ζερλέντης, «Ηπειρωτικά Μελετήματα», *Παρνασσός*, τόμ. 12, αρ. 6, 1889, σσ. 311-424 και τόμ. 12, αρ. 7, 1889, σσ. 366-384).
2. Η *Πάργα*, ήτοι μονογραφία αυτής από της κτίσεως μέχρι της παρά των Άγγλων πωλήσεώς της εις τους Τούρκους. Συνταχθείσα μεν υπό Π.Α.Σ. ανατεθείσα δε τη αυτού αυτοκρατορική υψηλότητι τω Μεγάλω Δουκί απασών των Ρωσσιών Κωνσταντίνω, εν Αθήναις, τύποις Γ. Καρνοφύλλη, 1861.
3. *Αληθής βιογραφία της εναρέτου γυναικός του εξ επαγγέλματος χαρτοπαίκτου*, υπό ***. Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του τυπογραφείου Α. Κορομηλά και Π. Πασαλλή, 1859.
4. Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2001, σσ. 141-143.
5. Μαρία Μαθιουδάκη, «Ο συγγραφέας του μυθιστορημάτος *Αληθής βιογραφία της εναρέτου*

γυναϊκός του εξ επαγγέλματος χαρτοπαίκτου (Κωνσταντινούπολη 1859)», *Μικροφιλολογικά* 13 (2003) 8-12.

6. Αυτόθι, σ. 9.

7. Βλ. Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς. Εφημερίς εν Κωνσταντινουπόλει, έτος Γ', αρ. 900, 14.8.1865: «Εις την θέσιν του εσχάτως αποβιώσαντος ιατρού Θεοδώρου Ζωγράφου, ιατρού της Φιλοπτώχου Αδελφότητος, διωρίσθη ο αξιότιμος ιατρός κ. Πέτρος Σαλαμπάντας, εις δε την του κ. Βεγλερή διορισθέντος εις δημοσίαν θέσιν, αντικατέστη ο κ. Ι. Πανάς». Την πληροφορία της Βυζαντίδος έχει καταγράψει παλαιότερα η Αμαλία Δ. Αναγνωστίδου στη διδακτορική διατριβή της *Η κοινωνική ιατρική της ελληνικής εθνότητας της Κωνσταντινούπολης από το 1839 μέχρι το 1922*, Τμήμα Ιατρικής Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1993, σ. 209.

8. Βλ. *Η-Π*, ό.π., τόμ. Α', λ. 1866.265.

9. Τμήμα Ιατρικής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου - ανατύπωση από τον Σύνδεσμο των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 2000.

10. Ό.π., σσ. 111, 113.

11. Βλ. Χρόνος (περίοδος δευτέρα). Επετηρίς Νεολόγου του έτους 1871. Έτος Α', εν Κωνσταντινουπόλει, τυπογρ. Ι.Α. Βρετού, 1870, σ. 114.

12. Βλ. σ. 219 της *Αληθούς βιογραφίας...* Ο Π. Ζάνος ανήκει στην ευμεγέθη ομάδα των συνδρομητών που έχει παραγγείλει 5 αντίτυπα του μυθιστορήματος, ωστόσο υπάρχουν και δύο άλλοι που έχουν παραγγείλει περισσότερα.

13. Ό.π., σ. 171.

14. Για τη φυσιογνωμία και τη δράση της Ιατρικής Αυτοκρατορικής Εταιρίας βλ. τη διδακτορική διατριβή του Κων. Τρομπούκη, ιδιαίτερα τις σσ. 168-173.

15. Έτος 10ο, 1 (Απρ. 1866) 12, και 4 (Ιούλ. 1866) 61, αντίστοιχα.

16. Υπό Π. Α. Σαλαμπάτα Ιατρού. Εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Βυζαντίδος 1870 και Υπό Π.Α. Σαλαμπάντα, εν Κωνσταντινουπόλει 1871, αντίστοιχα.

17. Βλ. *Μικροφιλολογικά*, ό.π., σ. 9.

18. Βλ. Χρόνος. Επετηρίς Νεολόγου του έτους 1871, ό.π., σελ. 111. Η προδημοσίευση καταλαμβάνει τις σσ. 111-119.

19. Σύμφωνα με τα στοιχεία των *Η-Π* (ό.π., τόμ. Α', λ. 1870.574 και 1871.141), τα οποία όμως δεν προέρχονται εν συνόλω από αυτοψία, οι δύο εκδόσεις κυκλοφόρησαν με ίδιο αριθμό σελίδων (μδ' +384), αλλά με διαφορετικό σχήμα (η έκδοση του 1870 σε 80 και του 1871 σε 160). Η πληροφορία των ιδίων ότι αντίγραφο του *Εγκολπίου...* σώζεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής δεν επιβεβαιώνεται από τον ηλεκτρονικό κατάλογο των δελτίων της.

20. Ό.π., σ. 179. Ο Τρομπούκης αντλεί την πληροφορία του από την Επετηρίδα του Ηπειρωτικού Συλλόγου των ετών 1873-74.

21. Σύμφωνα με τα άρθρα 1-2 του «Κανονισμού του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου», που συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση *Επετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, έτος Α' 1872-1873, εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του τυπογραφείου Α. Κορομηλά, 1873, σ. 3.

22. Αυτόθι, σ. 11.

23. Αυτόθι, σ. 39.

24. Επετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, έτος Β' 1873-1874, εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Βουτυρά και Σ/ας, 1875, σ. 38.

25. Βλ. *Υγιεινή των εγκύων γυναικών...*, ό.π., σελ. 379. Την ειδοποίηση του Σαλαμπάντα προς τους συνδρομητές του έχει υποσημειώσει η Μαθιουδάκη στα *Μικροφιλολογικά*, ό.π., σ. 11. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, συνολικά 54 σπίτια ιατρών του Σταυροδρομίου αποπεφρώθηκαν ολοσχερώς τον Μάιο του 1870 (*Κωνσταντινούπολις*, *Εφημερίς των λαών της Ανατολής*, έτος Δ', φύλλο 808, 9.6.1870).

26. Κατά τη Μαθιουδάκη, το μυθιστόρημα του Σαλαμπάντα είναι «ένα είδος ιατρικών απομνημονευμάτων» (*Μικροφιλολογικά*, ό.π., σ. 9).

27. Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς, έτος Δ', αρ. 284, 18.7.1859.

Αναστασία Τσαπανίδου

Διακειμενικές αναφορές των «Εφήμερων» του Ροΐδη

Τα έντομα με το δηλωτικό όνομα «εφήμερα» έχουν μια εξαιρετικά βραχύβια βιολογική ύπαρξη, αφού ζουν μερικές μόλις ώρες. Εξαιτίας όμως αυτού του βιολογικού χαρακτηριστικού τους, τα συγκεκριμένα έντομα απέκτησαν μια αρκετά μακροχρόνια ύπαρξη στον χώρο της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας, καθώς πολύ συχνά χρησιμοποιήθηκαν ως παράδειγμα βραχυβιότητας και ως ανάλογο της ανθρώπινης ζωής σε μικροκλίμακα. Μετά την καθαρά βιολογική περιγραφή των εφήμερων από τον Αριστοτέλη στο έργο του *Περί τα ζώα ιστορία* (552b.17-23), ο Κικέρωνας ήταν ο πρώτος γνωστός συγγραφέας που τα χρησιμοποίησε συγκριτικά προς την ανθρώπινη ζωή στο πρώτο βιβλίο των *Tusculanae Disputationes* (1.94), στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του που στοχεύει στην αναίρεση του φόβου του θανάτου. Ειδικότερα, για να ανατρέψει την άποψη ότι είναι δυστυχία να πεθαίνει κανείς πρόωρα (*ante tempus mori miserum esse*), ο Κικέρωνας προσφεύγει στο επιχείρημα της σχετικότητας του χρόνου, ο οποίος κρίνεται μακρύς ή σύντομος ανάλογα, κάθε φορά, με το μέτρο σύγκρισης που λαμβάνουμε υπόψη μας. Για τον λόγο αυτό, ακόμη και η πιο μακροχρόνια ανθρώπινη ζωή, αν συγκριθεί με την αιωνιότητα, δεν διαφέρει σε τίποτα από την εξαιρετικά βραχύβια ύπαρξη των εφήμερων.¹

Η μεγάλη διάδοση και αναγνωσιμότητα του έργου του Κικέρωνα κατά την Αναγέννηση είχε ως αποτέλεσμα να αναβιώσει και η χρήση των εφήμερων. Έτσι, ο Montaigne στο κεφάλαιο 19 του πρώτου βιβλίου των *Δοκιμίων* του, που φέρει τον τίτλο «*Que philosopher c'est apprendre à mourir*», ουσιαστικά παραφράζει το παραπάνω χωρίο του Κικέρωνα: *Le long temps vivre, et le peu de temps vivre est rendu tout un par la mort: car le long et le court n'est point aux choses qui ne sont plus. Aristotle dit, qu'il y a des petites bestes sur la rivière Hyranis, qui ne vivent qu'un jour. Celle qui meurt à huit heures du matin, elle meurt en jeunesse; celle qui meurt à cinq heures du soir, meurt en sa decrepitude. Qui de nous ne se mocque de voir mettre en consideration d'heur ou de malheur, ce moment de duree? Le plus et le moins en la nostre, si nous la comparons à l'eternité, ou encores à la duree des montaignes, des rivieres, des estoilles, des arbres, et mesmes d'aucuns animaux, n'est pas moins ridicule.*

Σε αυτή την παράδοση εντάσσεται κι ένα ανώνυμο αλληγορικό κείμενο με θέμα τα εφήμερα, που είχε μεγάλη διάδοση κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Δημοσιεύτηκε αρχικά στα αγγλικά το 1719 και σύντομα μεταφράστηκε στα γαλλικά, ενώ υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλές και στις δύο γλώσσες.² Το αλληγορικό αυτό κείμενο ουσιαστικά μετατρέπει τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία του Κικέρωνα σε αφήγηση και, παρά τις τροποποιήσεις που γνώρισε στο πέρασμα του χρόνου, αποτελείται από δύο βασικά τμήματα:

(α) Ο σύντομος πρόλογός του συνοψίζει την επιχειρηματολογία του Κικέρωνα για τη σχετικότητα του χρόνου και δίνει την περιγραφή των εφήμε-

ρων από τον Αριστοτέλη· στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αι. ο αρχικός πρόλογος αντικαταστάθηκε στο γαλλικό κείμενο από τις φράσεις του Montaigne με την αριστοτελική περιγραφή των «εφήμερων».

(β) Η κυρίως αφήγηση (που έμεινε αναλλοίωτη σε όλη την πορεία του κειμένου) έχει τη μορφή αλληγορικού μύθου με ζώα· σε αυτήν περιγράφεται ένα υπέργρηρο εφήμερο, που έχει ζήσει δέκα με δώδεκα ώρες, και μεταφέρονται οι τελευταίοι λόγοι που απευθύνει προς τους νεαρούς ομοφύλους του, λίγο πριν πεθάνει, κάνοντας απολογισμό της ζωής του και μεταδίδοντάς τους τη σοφία του. Το γηραιό εφήμερο θρηνεί για τους συντρόφους του που πέθαναν πρόωρα και για τις φυσικές καταστροφές που συντρίβουν τις προσπάθειες των εφήμερων να ευτυχήσουν· πληροφορεί τα νεαρά εφήμερα ότι ο ήλιος κινείται και προβλέπει ότι σύντομα θα χαθεί βυθίζοντας τον κόσμο στο σκοτάδι και την καταστροφή· τέλος θρηνεί την πολυτέλεια της ζωής του και την χαμένη σωματική του ευρωστία, που το έκαναν να ζει με την αυταπάτη ότι είναι αιώνιο· ωστόσο μακαρίζει τον εαυτό του που έζησε σε μια καλύτερη εποχή και όχι στον αιώνα του σκότους που πλησιάζει.

Στην αρχική αγγλική δημοσίευση το κείμενο συμπληρωνόταν από τα σχόλια του εκδότη του, που δεν συμπεριλήφθηκαν στη γαλλική μετάφραση και τα οποία λειτουργούν ως επιμύθιο, αναδεικνύοντας το ηθικό δίδαγμα του μύθου. Σε αυτά σημειώνεται ότι η ζωή του ανθρώπου είναι εξίσου σύντομη και μάταιη με εκείνη των εφήμερων, αφού κι αυτός υπόκειται στους ίδιους περιορισμούς και αυταπάτες (οι όροι *vanity and ambition* κυριαρχούν), και μόνο η επιδίωξη της γνώσης και της αρετής μπορούν να προσδώσουν κάποια αξία στη ζωή του.

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι το ανώνυμο αλληγορικό κείμενο για τα εφήμερα, στο πέρασμα του χρόνου, αποψιλώθηκε από κάποια στοιχεία του, όπως τα συνοδευτικά σχόλια και ο αρχικός πρόλογος, διατήρησε όμως πάντοτε τον βασικό αφηγηματικό πυρήνα του· παράλληλα, ωστόσο, γνώρισε και κάποια μετατόπιση στον χώρο των λογοτεχνικών ειδών. Κατά τον 18ο αι. το κείμενο αντιμετωπίζεται ως ηθική αλληγορία και έχει πιο έκδηλη ηθική στόχευση, γι' αυτό ο πρόλογός του επιμένει στην επιχειρηματολογία του Κικέρωνα, το ίδιο φέρει συχνά τον τίτλο «*Upon the Vanity and Ambition of the Human Mind*» και τα συνοδευτικά σχόλια αναδεικνύουν την αλληγορική σημασία του. Κατά τον 19ο αι. όμως το γαλλικό κείμενο, που έχει τη μεγαλύτερη διάδοση τα χρόνια αυτά, αντιμετωπίζεται κυρίως ως ρητορικό γύμνασμα, γι' αυτό στις ανθολογίες εντάσσεται στην ενότητα «*Discours et morceaux oratoires*», έχει συνήθως τον περιγραφικό τίτλο: «*Les insectes d'un jour sur l'Hypanis, et Discours de l'un d'eux, qui, en mourant vers le soir, donne ses derniers avis à ses descendants et à ses amis*», στον πρόλογό του επιμένει στα βιολογικά χαρακτηριστικά των εφήμερων και ποτέ δεν συνοδεύεται από επιμύθιο που αναδεικνύει την ηθική σημασία του (χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι κάτι τέτοιο δεν αναμένεται από τον αναγνώστη).

Γράφοντας τα δικά του «Εφήμερα» (που δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά το 1897)³ ο Ροΐδης θα πρέπει να είχε υπόψη του κάποια αγγλική ή γαλλική εκδοχή αυτού του ανώνυμου αλληγορικού κειμένου, χωρίς να είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια ποια.⁴ Και μόνο η περιγραφή της δομής των «Εφήμερων» αρκεί για να αναδειχθεί η παραλληλία των δύο κειμένων: Προηγείται ο πρόλογος στον οποίο περιγράφονται τα χαρακτηριστικά των εφήμερων με παραπομπή στον Αριστοτέλη και άλλους φυσιοδίφες, όπως οι Reaumur και Desmarests. Ακολουθεί η αφήγηση του ονείρου ή της παραίσθησης του αφηγητή με τις συμβουλές που το γηραιότερο εφήμερο δίνει στο νεότερο. Τέλος, το επιμύθιο κλείνει το κείμενο μακαρίζοντας τη ζωή των εφήμερων και διεκτραγωδώντας τις αθλιότητες της ανθρώπινης κατάστασης. Άλλωστε, κι ο ίδιος ο Ροΐδης, πριν ξεκινήσει την αφήγηση του διαλόγου των δύο εφήμερων, με ένα νεύμα του προς τον αναγνώστη τον υποψιάζει για τις πιθανές διακειμενικές αναφορές του: «*Δύσκολον ἐκ τούτου εἶναι νὰ ὀρίσω κατὰ πόσον μετεῖχον ἀναμνήσεως ἀναγνωσμάτων, ρεμβασμοῦ καὶ ἐνυπνίου ὅσα κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην ἐσκέφθην ἢ ὠνειρεύθην*».⁵ Η ανάμνησις ἀναγνωσμάτων ήταν σίγουρα ο βασικότερος συντελεστής για τη συγγραφή των «Εφήμερων».

Ο Ροΐδης, ωστόσο, χρησιμοποιεί την προηγούμενη παράδοση, για να την ανατρέψει ειρωνικά, καθώς στο επιμύθιο του καταλήγει σε ένα απροσδόκητο συμπέρασμα. Συγκεκριμένα, το πρότυπό του, αντιπροσωπεύοντας μια παράδοση που ξεκινά από τον Κικέρωνα και φτάνει ως τον 19ο αι., εξισώνει τη ζωή των ανθρώπων και των εφήμερων θεωρώντας ότι και οι δύο είναι εξίσου σύντομες και μάταιες, αφού και τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της ανθρώπινης φιλοδοξίας αποδεικνύονται κι αυτά εφήμερα μπροστά στην αιωνιότητα και τελικά αφανίζονται, με εξαίρεση ίσως την αρετή. Ο Ροΐδης, αντιθέτως, αντιδιαστέλλει την ανθρώπινη ζωή και τη ζωή των εφήμερων, αναγνωρίζοντας απόλυτη αθλιότητα στην ανθρώπινη κατάσταση και απόλυτη μακαριότητα στη βραχύβια ύπαρξη των εφήμερων. Η αξιολόγηση αυτή στηρίζεται στην άποψη, που διατρέχει αρκετά κείμενα του Ροΐδη της δεκαετίας του 1890, με αντιπροσωπευτικότερα τον «Άγιο Σώστη», την εκτενή «Σημείωση» στη μετάφραση της *Ιστορίας της Αγγλίας* του Μακώλεϋ και τον «Αγιοπετρίτη»,⁶ ότι η συνείδηση και η ευτυχία είναι μεγέθη αντιστρόφως ανάλογα: κατά συνέπεια, όσο πιο στοιχειώδης και ασύνειδη είναι μια ύπαρξη τόσο μεγαλύτερο μερίδιο έχει στην ευτυχία. Έτσι, τα εφήμερα, που η σύντομη ύπαρξή τους δεν τους επιτρέπει να αναπτύξουν συνείδηση και είναι αναγκασμένα, πριν πεθάνουν, να φροντίσουν μόνο για την αναπαραγωγή τους, μπορούν να θεωρηθούν μια από τις πιο μακάριες υπάρξεις επί της γης. Οι απόψεις αυτές του Ροΐδη οφείλουν αρκετά σε απαισιόδοξους συγγραφείς, όπως ο Leopardi,⁷ ο Schopenhauer, ο Eduard von Hartmann κ.ά., στους οποίους επανέρχεται συχνά στα τελευταία έργα του.

Διαφορές, ωστόσο, υπάρχουν και στην αφήγηση της ιστορίας των

εφήμερων. Συγκεκριμένα, στον Ροΐδη το γηραιό εφήμερο δεν απευθύνεται στο σύνολο της κοινότητας, ως το γηραιότερο και σοφότερο μέλος της, για να της μεταδώσει τη μακροχρόνια πείρα του, αλλά σε ένα και μόνο νεαρό εφήμερο, που ζητά τη συμβουλή του· εμφανίζεται μάλιστα ως παρεκκλίνον και αποτυχημένο μέλος της κοινότητας, γι' αυτό και η πείρα που έχει να μεταδώσει είναι μόνο αρνητική. Αυτό συμβαίνει γιατί ο Ροΐδης δεν θέλει να παρουσιάσει ως αλληγορικό ανάλογο της ανθρωπότητας το σύνολο της κοινωνίας των εφήμερων, αλλά μόνο το εξανθρωπισμένο γηραιό εφήμερο και μάλιστα σε αντιπαράθεση με τα υπόλοιπα εφήμερα. Επιπλέον, ο αφηγητής του Ροΐδη δεν είναι απρόσωπος και αποστασιοποιημένος, αλλά εμπλέκεται στην αφήγηση, καθώς ο διάλογος των εφήμερων παρουσιάζεται ως όνειρο ή παραίσθηση του ίδιου. Η εμπλοκή αυτή γίνεται εντονότερη, αν προσέξουμε την κοινότητα των απόψεων του γηραιού εφήμερου με τις σκέψεις του αφηγητή στο επιμύθιο, αλλά και την κοινή τους ηλικία (το όνειρο του αφηγητή χρονολογείται «πρὸ ἐτῶν πολλῶν, δὲν ἐνθυμούμαι ἀκριβῶς πόσων»). Με τον τρόπο αυτό το γηραιό εφήμερο λειτουργεί εντός της αφήγησης ως είδωλο του αφηγητή, καθιστώντας και το νεαρό συνομιλητή του είδωλο του αναγνώστη. Κατά συνέπεια, η ροϊδική αφήγηση δεν είναι μόνο σάτιρα της ανθρωπίνης ζωής, αλλά και αυτοσάτιρα του αφηγητή.

Έχει ενδιαφέρον να συγκριθεί το ροϊδικό κείμενο και με το κείμενο του Βενιαμίν Φραγκλίνου «The Ephemera: An Emblem of Human Life»,⁸ που επίσης οφείλει πολλά, κατά ομολογία του ίδιου του συγγραφέα, στην επιρροή του ανώνυμου αλληγορικού κειμένου για τα εφήμερα.⁹ Το έργο γράφτηκε το 1778, όταν ο Φραγκλίνος ήταν πρεσβευτής στο Παρίσι, και έχει τη μορφή επιστολής προς τη Mme Brillon, την οποία ο Φραγκλίνος φλέρταρε και με την οποία διατηρούσε μακροχρόνια αλληλογραφία. Η επιστολή αφηγείται τον περίπατο του Φραγκλίνου σε κάποιον κήπο, όπου είχε την ευκαιρία να παρατηρήσει μια κοινωνία εφήμερων και να παρακολουθήσει τις συνομιλίες τους. Ακούει αρχικά τη διαφωνία μιας παρέας με θέμα την ξένη μουσική, την προσοχή του όμως προσελκύει κυρίως ένα γηραιό εφήμερο, που μονολογεί κάνοντας απολογισμό της ζωής του. Στον μονόλογό του το ηλικιωμένο εφήμερο προβλέπει τον επικείμενο θάνατό του, αλλά και το βύθισμα του κόσμου στο σκοτάδι και την καταστροφή, μόλις δύσει ο ήλιος· θρηνεί για το πόσο σύντομη είναι η ζωή, για τα αγαθά του που θα τα χάσει πεθαίνοντας και για τους μάταιους κόπους του στον τομέα της πολιτικής και της φιλοσοφίας· αρνείται την παρηγοριά της μεταθανάτιας φήμης και κλείνει τον μονόλογό του με την καταγραφή των πραγμάτων που έχουν αξία για εκείνον: «*To me, after all my eager pursuits, no solid pleasures now remain, but the reflection of a long life spent in meaning well, the sensible conversation of a few good lady-ephemeres, and now and then a kind smile and a tune from the ever-amiable Brillante*».¹⁰ Το κείμενο του Φραγκλίνου, παρά τις μελαγχολικές σκέψεις του, είναι γραμμένο με αρκετό χιούμορ και ειρωνική

διάθεση, όπως και το κείμενο του Ροΐδη· επιπλέον, και εδώ ο αφηγητής εμπλέκεται στα όσα αφηγείται, αφού κρυφακούει ο ίδιος τους διαλόγους και τον μονόλογο των εφήμερων, ενώ πολύ έντονος είναι και ο κατοπτρισμός του αφηγητή πάνω στο γηραιό εφήμερο, με αποτέλεσμα το κείμενο συχνά να χαρακτηρίζεται αυτοβιογραφικό. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν ο Ροΐδης γνώριζε το κείμενο του Φραγκλίνου· κάτι τέτοιο ωστόσο δεν είναι απαραίτητο, καθώς οι ομοιότητες ανάμεσα στα δύο κείμενα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν και ως αποτέλεσμα των παρόμοιων στρατηγικών που οι δύο συγγραφείς υιοθέτησαν προκειμένου να μετατρέψουν την αλληγορία των εφήμερων σε ένα χιουμοριστικό και αυτοειρωνικό κείμενο.¹¹ Άλλωστε, είναι τελείως διαφορετική η φιλοσοφική οπτική των δύο κειμένων: ο Φραγκλίνος επιμένει, όπως και το πρότυπό του, στην εξομοίωση εφήμερων και ανθρώπων, ενώ ο Ροΐδης προχωρά στη σατιρική αντιπαράθεσή τους.

Με τις παραπάνω επισημάνσεις δεν εξαντλείται, φυσικά, το θέμα της λογοτεχνικής ιστορίας των εφήμερων, καθώς αυτά είχαν καταστεί κατά τον 19ο αιώνα μια κοινόχρηστη μεταφορά για την ανθρώπινη ζωή, με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολη η παρακολούθηση της λογοτεχνικής τους τύχης. Αναδεικνύεται όμως μια από τις βασικές συνιστώσες στο πλούσιο διακειμενικό πλέγμα μέσα στο οποίο εγγράφεται το ροϊδικό κείμενο,¹² ενώ με την ανασύσταση της προηγούμενης παράδοσης καθίσταται ευκρινέστερη και η απόκλιση του Ροΐδη από αυτήν, όταν προχωρά στην αντιπαράθεση ανθρώπων και εφήμερων και στον μακαρισμό των δεύτερων, μετατρέποντας έτσι μια αρκετά ανιαρή αλληγορία σε ένα σπινθηροβόλο ειρωνικό κείμενο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Κικέρωνας στο σημείο αυτό ενδέχεται να μην πρωτοτυπεί, αλλά να αντλεί από κάποιο ελληνικό έργο, όπως υποδεικνύουν οι πολλές ομοιότητες, σε άλλα σημεία, του πρώτου βιβλίου των *Tusculanae Disputationes* με τον *Παραμυθητικόν προς Απολλώνιον*, που λανθασμένα περιλαμβάνεται ανάμεσα στα έργα του Πλουτάρχου.

2. Η εξελικτική πορεία και η αρκετά δαιδαλώδης παράδοση του αλληγορικού κειμένου, στον βαθμό που μόρεσα να την παρακολουθήσω, μπορεί να σχηματοποιηθεί σε τρία στάδια: (α) Η παλαιότερη, και μάλλον η αρχική, αγγλική εκδοχή του κειμένου δημοσιεύτηκε το 1719 στη συλλογή δοκιμίων *The Free-Thinker or Essays of Wit and Humour* (written by Dr. Butler et. al., 3^η έκδ., Λονδίνο 1739 [1^η έκδ: 1719], σσ. 42-47, αρ. 114, 24 Απριλίου 1719). Στη συγκεκριμένη δημοσίευση το κείμενο συνοδεύεται από αρκετά εκτεταμένα πληροφοριακά και επεξηγηματικά σχόλια, στα οποία σημειώνεται ότι το κείμενο της αλληγορίας στάλθηκε ανώνυμα στον συγγραφέα των σχολίων, η ταυτότητα του οποίου επίσης δεν δηλώνεται. Έκτοτε το κείμενο γνώρισε πολλές αναδημοσιεύσεις κατά τον 18ο και 19ο αι. (αρκετές φορές με τα σχόλια συντομευμένα), από τις οποίες αξίζει να αναφερθούν τρεις: «A Free-Thinker written by Bishop Pearce», *The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle*, Λονδίνο 1777, τόμος 47, σσ. 627-9 (βλ. και σ. 183)· «On the shortness of life» στο *The Gleaner: a series of periodical essays*, with introduction and notes by Nathan Drake, Λονδίνο 1811, τόμ. Α', σσ. 116-123· «Dr. Franklin's Allegory of Human Life», *The Imperial Magazine*, τόμ. Δ', τεύχος Αυγούστου 1834, σσ. 359-361. Στις αναδημοσιεύσεις αυτές, η πληροφορία για τον ανώνυμο αποστολέα της αλληγορίας θεωρείται συγγραφικό τέχνασμα και τόσο τα σχόλια όσο και η ίδια η αλληγορία αποδίδονται στον Zacharias Pearce, επίσκοπο του Rochester και εκδότη του *De officiis* του

Κικέρωνα και του *Περί ύψους* του Λογγίνου. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποφασίσουμε αν η απόδοση αυτή είναι αξιόπιστη, καθώς σε καμία περίπτωση δεν συνοδεύεται από κάποιο συγκεκριμένο επιχείρημα. (β) Το 1745 ο Jean-Bernard, abbé Le Blanc μετέφρασε την αλληγορία στα γαλλικά και τη συμπεριέλαβε στο έργο του *Lettres d'un François* (Χάγη 1745, τόμ. Γ', σσ. 28-33). Στη μετάφρασή του, που θα αναδημοσιευτεί αρκετές φορές τον 18ο αι., ο Le Blanc μεταφράζει μόνο το κείμενο της αλληγορίας, παραλείποντας τα σχόλια που το συνόδευαν στην αγγλική δημοσίευση, συμπυκνώνει όμως το νόημά τους στο τίτλο που δίνει στο κείμενο: «Sur la Vanité et l'Ambition de l'Esprit Humain». Προσθέτει, επιπλέον, σε σημείωση το χωρίο από τα *Δοκίμια* του Montaigne, στο οποίο γίνεται αναφορά στα εφήμερα. Στα 1747 ο Le Blanc μετέφρασε το παραπάνω έργο του στα αγγλικά με τον τίτλο *Letters on the English and French Nations*. Η αγγλική αυτή μετάφραση, επειδή δεν κατέστη δυνατό να χρησιμοποιηθεί για την αλληγορία των εφήμερων των αρχικό αγγλικό κείμενο, έγινε από τα γαλλικά (τόμ. Β', σσ. 150 κ.εξ.). Έτσι το κείμενο επέστρεψε στην Αγγλία ως αντιδάνειο, ως μετάφραση από τα γαλλικά, δημιουργώντας στα αγγλικά μια δευτερεύουσα παράδοση της αλληγορίας των εφήμερων, καθώς και η συγκεκριμένη μετάφραση αναδημοσιεύτηκε αρκετές φορές (π.χ. «The Vanity and Ambition of the Human Mind», *The London Magazine*, τόμ. Κ', τεύχος Ιανουαρίου 1751, σσ. 24-5· «Upon the Vanity and Ambition of the Human Mind», *The British Magazine*, τόμ. Γ', τεύχος Απριλίου 1762, σσ. 196-7· «Upon the Vanity and Ambition of the Human Mind», *The Edinburgh Magazine*, τόμ. Στ', τεύχος Μαΐου 1762, σσ. 215-6). (γ) Η γαλλική μετάφραση της αλληγορίας από τον Le Blanc γνώρισε εξαιρετική διάδοση από τις αρχές του 19ου αι. και εξής, αποφιλωμένη όμως από τον πρόλογο της, καθώς αυτός αντικαταστάθηκε από το σύντομο χωρίο των *Δοκιμίων* του Montaigne, στο οποίο αναπαράγεται η περιγραφή των εφήμερων από τον Αριστοτέλη. Στο μεταξύ ξεχάστηκε και η αγγλική προέλευση του κειμένου, γι' αυτό η αλληγορία με τον συντομευμένο πρόλογο, συχνά περιλαμβάνεται ως ανώνυμο γαλλικό κείμενο σε ανθολογίες για τη μελέτη της γαλλικής γλώσσας και λογοτεχνίας, π.χ. *Leçons françaises de littérature et de morale*, par mm. Noël et De la Place, έκδ. 28^η, Βρυξέλλες 1862 [1^η έκδ. Παρίσι 1804], σσ. 196-7· *Le Musée des variétés littéraires*, Λονδίνο & Παρίσι 1822, τόμ. Α', σσ. 221-2· *Nouvelles leçons françaises de littérature et de morale*, par A.H. Lemonnier, Παρίσι 1822, τόμ. Α', σσ. 44-6· *First French Reader*, by J. Roemer, Νέα Υόρκη 1851, σσ. 75-6· *A French Reader*, by A. Dufour, Βοστώνη 1892, σσ. 143-5. Το γαλλικό κείμενο με τον συντομευμένο πρόλογο μεταφράστηκε σε αρκετές γλώσσες, αλλά και στα αγγλικά, δημιουργώντας έτσι στη γλώσσα αυτή και μια τρίτη παράδοση για την αλληγορία των εφήμερων, π.χ. «The Ephemera on the River Hypanis», *The Ladies' Monthly Museum*, τόμ. ΙΕ', τεύχος Μαρτίου 1822, σσ. 135-7· «The Insects of A Day», *The Knickerbocker*, τόμ. ΛΓ'; 4 (1849) 298-9. (Δεν ανατυπώνω εδώ κάποια από τις εκδοχές του κειμένου, γιατί όλα τα παραπάνω έργα είναι εύκολα προσβάσιμα στο διαδίκτυο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://books.google.gr>)

3. «Τα Εφήμερα» δημοσιεύτηκαν στον *Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως*, Πανηγυρικών Φύλλον Χριστούγεννα 1897 – Νέον Έτος 1898, σσ. 9-11. Η ένδειξη *Ημερολόγιον Νεολόγου Αθηνών*, που υπάρχει στην έκδοση των *Απάντων* του Ροΐδη από τον Α. Αγγέλου και στον δεύτερο τόμο της έκδοσης των *Ανδρεάδη – Πετροκόκκινου* είναι λανθασμένη. (Οφείλω τη σημείωση αυτή στον Λάμπρο Βαρελά, τον οποίο ευχαριστώ κι από εδώ).

4. Το γαλλικό κείμενο με τον συντομευμένο πρόλογο δεν ήταν άγνωστο στην Ελλάδα, καθώς είχε μεταφραστεί δύο τουλάχιστον φορές: (α) στο περιοδικό *Πανδώρα* (τόμ. 3, τεύχ. 62 (1852) 335) με τον τίτλο «Τα εφήμερα έντομα, και οι τελευταίοι λόγοι ενός εξ αυτών» και (β) στο περιοδικό *Κόριννα* (έτος Γ', Μάρτιος 1877, φυλλάδιο Α', σσ. 13-14) με τον τίτλο «Το έντομον μιας ημέρας (εξ ανωνύμου Γάλλου συγγραφέως)». Δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να δείχνει ότι ο Ροΐδης γνώριζε κάποια από αυτές τις μεταφράσεις.

5. Εμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής 1978, τόμ. Ε', σσ. 281-286.

6. Ροΐδης, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 19-29, τόμ. Ε', σσ. 273-278, 443-447.

7. Για την επιρροή του Leopardi στον Ροΐδη και ειδικότερα στο κείμενό του για τα εφήμερα

βλ. Anna Zimbone, «Tre grandi Europei: Spanheim, Leopardi, Roidis», στο *Emmanuil Roidis. Cento anni dopo (1904-2004). Atti dell'Incontro Internazionale, Catania, 26-28 novembre 2004*. Catania 2007, σσ. 125-149.

8. Το κείμενο του Φραγκλίνου γράφτηκε αρχικά στα αγγλικά και μεταφράστηκε στη συνέχεια στα γαλλικά, για να σταλεί στη Mme Brillon. Για το αγγλικό κείμενο βλ. W. Isaacson (εκδ.), *A Benjamin Franklin Reader*, Νέα Υόρκη: Simon & Schuster 2005, σσ. 279-281.

9. Ο Φραγκλίνος είχε αναδημοσιεύσει από τον *Free-Thinker* το αρχικό αγγλικό κείμενο της αλληγορίας με τον τίτλο «On Human Vanity» στην εφημερίδα *The Pennsylvania Gazette* (αρ. φ. 366, 4.12.1735), την οποία εξέδιδε ο ίδιος. Τα σχετικά με τη συγγραφή του κειμένου του τα αναφέρει ο ίδιος σε επιστολή του προς τον William Carmichael της 17.6.1780. Βλ. και «Dr. Franklin's Allegory of Human Life», *The Imperial Magazine*, τόμ. Δ', τεύχος Αυγούστου 1834, σσ. 359-361· A.O. Aldridge, «The Sources of Franklin's "The Ephemera"», *New England Quarterly*, τόμ. ΚΖ', αρ. 3 (1954) 388-91· G. Chinard, «Random Notes on two "Bagatelles"» *Proceedings of the American Philosophical Society*, τόμ. 103, αρ. 6 (1959) 727-760, κυρίως 751 κ.ε.

10. Με το λογοπαίγνιο γίνεται υπαινιγμός στο όνομα της Mme Brillon. Στην αρχική δημοσίευση, στη θέση του ονόματος του παραλήπτη υπήρχε, για προφανείς λόγους, μόνο το αρχικό Β του ονόματός της.

11. Αν αποδειχτεί ότι ο Ροΐδης γνώριζε το κείμενο του Φραγκλίνου, τότε το γηραιό εφήμερο του μπορεί να ερμηνευτεί και ως είδωλο του αμερικανού λόγιου, καθώς η επιστολή του τελευταίου προς τη Mme Brillon, παρά τον τελικό θετικό ισολογισμό της, συχνά έχει αναγνωστεί ως έμμεσο παράπονο για το πόσο λίγα αυτή τελικά του παραχώρησε, αφού ποτέ δεν ενέδωσε πλήρως στο φλερτ και την πολιορκία του.

12. Η εγγραφή των ροϊδικών κειμένων μέσα σε ένα πλούσιο διακειμενικό πλέγμα, αποτέλεσε στο παρελθόν, αρκετές φορές, αφορμή, για να κατηγορηθεί ο Ροΐδης ως μιμητής και λογοκλόπος. Σήμερα, ωστόσο, μπορούμε να εκτιμήσουμε τα έργα του ως ένα ιδιαίτερο είδος κειμένου, που, όπως και η ελληνιστική ποίηση, απαιτεί ένα υψηλό ποσοστό διακειμενικών αναφορών στην προηγούμενη παράδοση.

Σωτήρης Τσέλικας

80

Πέτρος Αβράμης (=Ανδρέας Καρκαβίτσας) Τὰ νηογάμπρια (Διήγημα πρωτότυπον)

- Ἥρθες; - καλῶς ἤρθες / πάρε σκαμνὶ καὶ κάτσε,
νὰ γνέσω, νὰ ξεγνέσω / κι' ἀπὲ νὰ σ' ἀγκαλιάσω!...

Ἡ Ἀργύρω, ὠραία δεκαεπταετής χωρική, ἐκάθητο ἐπὶ μακροῦ θρονίου πλησίον χαμηλῆς ἐστίας, ἔχουσα τὴν ἡλακάτην εἰς τὴν ζώνην καὶ νήθουσα ἀδιακόπως. Ἡ πურά, ὕψηλὴ καὶ εὐθυτενής, ἀνέρριπτε τὰς πολυσχιδεῖς φλόγους τῆς μετὰ σπινθήρων ἐπὶ τῆς μαυρισμένης καὶ ἀραχνώδους καπνοδόχης, θερμαίνουσα περίξ μετὴν λαύραν τῆς τοῦς ἀμαυροῦς τοίχους καὶ τὸ μεγάλον κάρνουν κιβώτιον καὶ τὴν μικρὰν γαλῆν, ἡ ὁποία συνεσπειρωμένη μεταξὺ τῶν λευκῶν τολυπῶν τῶν μαλλίων, μόλις διέφερεν ἐκ τοῦ καστανοῦ χρωματισμοῦ τῆς.

Ἡ Ἀργύρω πρὸ ὀλίγου καιροῦ εἶχεν ὑπανδρευθῆ μετὰ καλὸν καὶ ἐργατικὸν συγχωρικὸν τῆς, τοῦ ὁποίου πρώτην ἤδη φοράν ἀπεχωρίζετο, ἀναγκασθέντος νὰ φέρῃ ἄλεσμα εἰς τὸν μύλον.

- Θὰ νὰ ῥθῆς βράδν;

- Μπορεί και να μην ἔρθω· ὅπως ἔβρω· εἶπεν οὗτος.

Ἄλλ' ἡ Ἀργύρω ἤθελε νὰ ἔλθῃ, νὰ ἐπιστρέψῃ τὸ ἑσπέρας ἐκ τοῦ μύλου καὶ νὰ μὴν τὴν ἀφήσῃ μόνην. Ἀπεφάσισε δὲ νὰ τὸν ἀναμείνῃ ἄγρυπνος, ἔθεσε κατὰ μέρος δέκα μεγάλας τολύπας μαλλίου, ὀρκισθεῖσα νὰ τὰς νέσῃ ὅλας ἐκείνην τὴν νύκτα. Μόλις ἐβασίλευσεν ὁ ἥλιος ἤρχισε τὴν ἐργασίαν τῆς, ἀκαταπόνητος. Ἦδη οἱ πετεινοὶ τοῦ χωρίου ἔκραζον στεντορεῖως τὴν ὥραν τοῦ μεσονυκτίου καὶ ἐν τούτοις οὔτε ὁ ἄνδρας τῆς εἶχεν ἔλθῃ, οὔτε τὰς τολύπας εἶχε τελειώσῃ ἀκόμη. Οἱ δάκτυλοι τῆς δεξιᾶς χειρὸς τῆς ἤρχισαν νὰ μὴ κινῶνται πλέον προθύμως εἰς τὴν κλῶσιν τοῦ μαλλίου καὶ τὰ βλέφαρά τῆς νὰ πίπτωσι βαρέως ὡς κάλυμμα κιβωτίου, ἔχοντος χαλαρωμένους τοὺς μοχλοὺς. Ἄλλ' ἡ Ἀργύρω δὲν ἠννῶει νὰ ὑποκύψῃ τόσο ἐνόμως εἰς τοῦ ὕπνου τὰς ἀπαιτήσεις καὶ ἀνεκινεῖτο ἐδῶ κ' ἐκεῖ, καὶ ἐξύετο, καὶ ἐχασμάτω, καὶ ἤνοιγεν ὑπερμέτρως τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἀνεκλαδίζετο ἴν' ἀποδιώξῃ τὴν νάρκην ἢ ὅποια τὴν κατεῖχε σύσσωμον. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν ἐπάλασεν, ὁ ὕπνος ἦτο ἐμπρός τῆς, σχεδὸν τὸν ἔβλεπε μὲ τὴν ροδίνην ὄψιν του, τὸ ἀγγελικὸν χαμόγελον εἰς τὰ χεῖλη, ξανθὸς ὠραῖος νεανίας, καὶ τὴν εἶλκεν εἰς τὰς ἀγκάλας του, τὰς ἡδυπαθεῖς, ἀτενίζων αὐτὴν μὲ βλέμμα τόσο γλυκὺ καὶ μεθυσμένον, ὥστε αὐτὴ ἠσθάνετο ἐξηντλημένας τὰς δυνάμεις τῆς ὅλας καὶ μόλις ἠρθρωνε παρακλητικῶς ὡσεὶ ζητοῦσα χάριν:

- Ἥρθες; - καλῶς ἦρθες / πάρε σκαμνὶ καὶ κάτσε,
νὰ γνέσω, νὰ ξεγνέσω / κι' ἀπέ νὰ σ' ἀγκαλιάσω!...

Αἴφνης ἡ Ἀργύρω ἀνεπήδησεν ἔντρομος τοῦ καθίσματός τῆς, ἀπορρίψασα καὶ ὕπνον καὶ νάρκην καὶ αὐτὴν τὴν ἡλακίτην τῆς ἀκόμη καὶ τὴν ἄτρακτον. Διότι ὁ ἄνδρας τῆς, δι' ἐνὸς γρόνθου ἀνοίξας τὴν θύραν, ὠρμησεν ἐντὸς μὲ παρωργισμένην ὄψιν, ἐπισκοπῶν πέριξ, ὡσεὶ ζητῶν κάτι.

- Ποῦ εἶνε; ἠρώτησεν αἴφνης τὴν Ἀργύρω, στραφεὶς καὶ πρὸς αὐτήν.
- Ποιός, Βασίλη μου; εἶπεν αὐτὴ, ἐκπληκτος.
- Ποιός! - τώρα σοῦ λέω...

Καὶ δραμῶν ἤρχισε τὴν ἔρευναν ἐν τῇ οἰκίᾳ, παρατηρῶν ὑπὸ τὴν κλίνην καὶ τὰ σκεπάσματα, ὑπὸ τὸ δριμόνι τὸ ὅποιο ἴστατο ὄρθιον εἰς μίαν γωνίαν καὶ ἐντὸς τῆς μεγάλης κοφίνας, ὅπου ἔρριπτε τὸν ἀραβόσιτον. Ἡ Ἀργύρω παρετήρει τὸν ἄνδρα τῆς, μὲ σταυρωμένας πρὸς τὸ στήθος τὰς χεῖρας, ἀποροῦσα διὰ τὴν κατάστασιν τοῦ αὐτὴν καὶ ἀκολουθοῦσα διὰ τοῦ βλέμματός ὅλας τοῦ τὰς κινήσεις, ἀνήσυχος.

- Μὰ ποῖον θές; καυμένε· πές μου! εἶπε πάλιν παρακλητικῶς.

- Ποιόν! εἶπεν ὁ Βασίλης, στρέψας ἀποτόμως· ἄχ μωρέ! προσέθηκε δάκνων τὸν λιχανὸν μετὰ πείσματος, αὐτὰ μοῦ κάνεις, εἴ!...

Καὶ ἤρχισε πάλιν νέαν ἔρευναν ἀκράτητος, ἀνατρέπων πᾶν ὅ,τι εὑρίσκειν ἐμπρός του καὶ ἐξετάζων ταψιὰ καὶ σανδάλια καὶ ὀθόνας καὶ πινάκια ἀκόμη, πάσχων ν' ἀνακαλύψῃ τὸν ἄνθρωπον, τὸν ὅποιο ἐπέθετεν ὅτι ἡ γυναῖκά του ἔκρυπτεν ἐκεῖ. Ἀφοῦ δὲ οὕτω ματαίως περιῆλθε δις καὶ τρίς τὴν οἰκίαν ἐξηπλώθη ὕπτιος ἐπὶ τοῦ κιβωτίου, κάθιδρος ὅλος καὶ ἀσθμαίνων.

- Μὰ ποῖον γυρεύεις, χριστιανέ; εἶπεν ἡ Ἀργύρω προσελθοῦσα ἄνωθ' ἐξ ὀπίσθου μου.

- Νά, ἐκεῖνον ποῦχες; 'ς τὸ εἶπα! ἀπήντησεν οὗτος ὠργισμένος.
- Μὰ δὲν εἶχα κανένα.
- Δὲν εἶχες; τί νὰ σοῦ κάμω!... δὲν σ' ἄκουγα ἐγὼ θαρρεῖς;

- Τί ἄκουες;

- Τί ἄκουα; ἦρθες, καλῶς ἦρθες... νὰ σ' ἀγκαλιάσω καὶ δὲν 'ξέρω τί!...

Ἐμελλεν ἤδη νὰ ἐξακολουθήσῃ ὁ Βασίλης ἐπιρρίπτων ὡς κεραυνούς, ὡς ὑπέθετε, τοὺς χλευασμούς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς γυναικός του καὶ τὴν ἔβλεπε κατὰ πρόσωπον ἀναμένων νὰ ἴδῃ τὸν φόβον τῆς. Ἀλλὰ μὲ ἔκπληξιν του παρετήρησεν ὅτι ἡ Ἀργύρω, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ τοίχου, ἐγέλα θορυβωδῶς μὲ ὄλην τῆς τὴν καρδίαν. Διότι ἡ χωρική ἤδη ἀνεκάλυψε τὴν αἰτίαν τῆς τοσαύτης ὀργῆς καὶ ἀνησυχίας τοῦ ἀνδρός τῆς. Οὗτος εἶχεν ἀκούσῃ ἔξωθεν τοὺς ἀκάκους λόγους τῆς, τοὺς ὁποίους ἔλεγεν εἰς τὸν ὕπνον ἵνα μὴν ἀποκοιμηθῇ καὶ ἐνόμισεν ὅτι ἔλεγεν αὐτοὺς πρὸς ἄνδρα ξένον καὶ φίλον τῆς καὶ διὰ τοῦτο εἰσῆλθε ἐντὸς καταθυμωμένος.

Ὁ Βασίλης ἔβλεπεν ἤδη τὴν τόσῃν εὐθυμίαν τῆς γυναικός του, ἤκουε τὸν γέλωτα ἐκείνον καὶ ὠργίζετο περισσότερο, ἐκλαμβάνων αὐτὸν ὡς καθαρὰν εἰρωνείαν καὶ ἐμπαιγμὸν.

- Τί γελᾷς; εἶπε τέλος ἀνατινασσόμενος ὄρθιος πρὸ αὐτῆς, ἀπειλητικός.

- Γιατί, ἄλλοῦ τὸνεῖρο κι' ἄλλοῦ τὸ θᾶμμα· εἶπεν ἡ Ἀργύρω.

Καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτὸν συντόμως ὄλην τὴν ἀλήθειαν. Ὁ Βασίλης ἔλαβε ἤδη τὴν προτέραν θέσιν τῆς γυναικός του, κατάπληκτος ὅλος καὶ κατεντροπιασμένος. Ἐνῶ δὲ ἴστατο ἀκίνητος, ἀναλογιζόμενος πόσον ἄδικος ἦτο ὑποπτέων τὴν νεαρὰν γυναῖκά του καὶ πόσας φοβερὰς συνεπειὰς ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ ὁ ἄκαιρος θυμὸς του, ἡ Ἀργύρω ἐπλησίασε πονηρῶς χαμογελῶσα, ἔπλεξε περὶ τὸν τενοντώδη καὶ κατέρυθρον ὡς κοκκινογοῦλι τράχηλόν του τὰς χεῖρας καὶ ἀνατείνασα τὸν λαιμόν, ὡς πουλάκι ὅταν καταπίνῃ τὸ νερόν, ἐκόλλησε τὰ χεῖλῃ τῆς, τὰ τριανταφυλλένια, εἰς τὰ χεῖλῃ τοῦ Βασίλη τῆς.

Εφ. Ὁ Θόρυβος, ἀρ. 7 (28.4.1888) 2-3

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Αποδελτιώνοντας για τις εργασίες του ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας «Αρχεῖο νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στον ελληνικό τύπο (εφημερίδες) του 19ου αἰῶνα (1830-1900)», που εκπονείται σε συνεργασία με τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, τὴ δισεβδομαδιαία «πολιτική, κοινωνική, σατυρική, φιλολογική» εφημερίδα του Μιχαήλ Μητσάκη Ὁ Θόρυβος (1888),¹ συνάντησα τὸ ἀφήγημα «Τα νηογάμπρια (Διήγημα πρωτότυπον)», τὸ ὁποῖο υπογράφεται με τὸ γνωστὸ ψευδώνυμο του Ανδρέα Καρκαβίτσα Πέτρος Αβράμης.²

Τὸ κείμενο δὲν καταγράφεται στις εργογραφίες/βιβλιογραφίες του Καρκαβίτσα ἀπὸ τὴ Νίκη Σιδερίδου καὶ τὸν Γιώργο Βαλέτα.³ Περιέργως, ἡ Νίκη Σιδερίδου εἶχε καταγράψῃ τὸ ἀφήγημα σε προγενέστερη μελέτῃ τῆς για τὸν Αντρέα Καρκαβίτσα με τὴν ἐξῆς σημείωση: «“Τα νηογάμπρια” (διήγημα πρωτότυπον), εφ. Ὁ Θόρυβος, 28 Ἀπριλ. 1888, σελ. 2-3. (Υπογράφει με τὸ ψευδώνυμο Πέτρος Αβράμης. Δὲν μπόρεσα νὰ κάνω τὴν εξακρίβωση τῆς παραπομπῆς. Ἴσως εἶναι ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ διηγήματος “Πόθος καὶ Πόνος” τῆς συλλογῆς ὁ “Αρχαιολόγος”».⁴

Περιορίζομαι ἐδῶ στὴν ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, ἀφοῦ, ὡς ἀθυσάλριστο, δὲν περιλαμβάνεται σε καμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐκδόσεις τῶν Ἀπάντων τοῦ συγγραφέα.⁵ Ἐννοεῖται πὼς ἡ προτεινόμενη ταύτιση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴ Σιδερίδου με τὸ «Πόθος καὶ Πόνος» δὲν ἰσχύει. «Διήγημα πρωτότυπον» τὸ

χαρακτηρίζει ο συγγραφέας του ή ο εκδότης του *Θορύβου*, αλλά στην πραγματικότητα είναι ένα ευτράπελο αφήγημα που φαίνεται να στηρίζεται σε μια λαϊκή παράδοση, από αυτές που άκουγε και κατέγραφε ο Καρκαβίτσας στα διάφορα ταξίδια του στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει με την «Καλή γυναίκα» (*Το Άστυ*, 29.7.1891), το οποίο στηρίζεται σε μια λαϊκή παράδοση από τη Θεσσαλία. Αν αξίζει κάτι να συζητηθεί είναι όχι το ίδιο το κείμενο, που δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη πρωτοτυπία, αλλά η δημοσίευσή του σε περιοδικό έντυπο του Μητσάκη, ο οποίος φαίνεται πως λειτούργησε ως κινητήριος μοχλός για μερικούς λογοτέχνες έχοντας ορθάνοιχτα τα μάτια του ταυτόχρονα και προς την καλή ξένη λογοτεχνία αλλά και προς την ανάγκη να παραχθεί πρωτότυπη ελληνική λογοτεχνία με εθνικό χρώμα. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη πως ο Μητσάκης είναι αυτός που ώθησε και τον Παπαδιαμάντη να δημοσιεύσει το πρώτο του ηθογραφικό διήγημα, το «Η χήρα παπαδιά», είναι μια καλή αφετηρία για να προχωρήσουμε στην εξέταση της λεγόμενης γενιάς του 1880 με έναν πιο μικροσκοπικό φακό και να δούμε αναλυτικότερα τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των διάφορων λογοτεχνικών μικρόκοσμων αυτής της γενιάς.⁶

Στην αναδημοσίευση διόρθωσα (συμβουλευόμενος και το έμπειρο μάτι του Σωτήρη Τσέλικα) μόνο το «άνωθί του» σε «άνωθέ του», το «γηρεύεις» σε «γυρευείς», το «θάμμα» σε «θαῖμμα», το «ροδινήν ὄψιν» σε «ροδίνην ὄψιν» και το «κάθιδρος ὄλως» σε «κάθιδρος ὄλος», ενώ κράτησα την ιδιότυπη ορθογράφηση με ἦτα και υπογεγραμμένη στο ενεργητικό και το παθητικό απαρέμφατο, την οποία συναντούμε συχνά σε έντυπα του Μητσάκη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με τον σωζόμενο τόμο στη Βιβλιοθήκη της Βουλής η εφημερίδα φαίνεται πως πρόλαβε να κυκλοφορήσει 7 φύλλα από τις 6.4.1888 ως τις 28.4.1888.
2. Για το ψευδώνυμο αυτό του Α. Καρκαβίτσα βλ. τη μελέτη της Νίκης Σιδερίδου-Θωμοπούλου, *Αντρέας Καρκαβίτσας και η εποχή του*, Αθήνα 1959, σσ. 27-28.
3. Βλ. «Η βιβλιογραφία Α. Καρκαβίτσα», σσ. 1-63, επίμετρο στον τόμο: Αντρέας Καρκαβίτσας, *Άπαντα*, τόμ. Δ'. Παρουσίαση Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Εισαγωγή-επιμέλεια Νίκη Σιδερίδου, Αθήνα, εκδ. οίκος Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1973, και «Εργογραφία Καρκαβίτσα. Ειδολογική-χρονολογική», στον τόμο: Ανδρέα Καρκαβίτσα, *Τα άπαντα: εκδομένα-σκόρπια-ανεκδότα*. Αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, τόμ. Α', Αθήνα, εκδ. Γιοβάνης, 1973, σσ. 63-110.
4. Βλ. Νίκης Σιδερίδου-Θωμοπούλου, *Αντρέας Καρκαβίτσας*, ό.π., σ. 16.
4. Και οι τρεις κυκλοφόρησαν το 1973: Τέσσερις τόμοι σε επιμέλεια της Νίκης Σιδερίδου (ό.π.), πέντε τόμοι σε επιμέλεια του Γιώργου Βαλέτα (ό.π.) και τέσσερις τόμοι σε επιμέλεια του Στράτου Χωραφά: Αντρέα Καρκαβίτσα, *Άπαντα*. Φιλολογική παρουσίαση- επιμέλεια Στράτος Χωραφάς, τόμ. Α'-Δ', Αθήνα, εκδόσεις Καπόπουλος, 1973.
6. Βλ., ενδεικτικά, μερικές σχετικές προσπάθειες: Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφεενεία της Αθήνας*, Αθήνα, Πατάκης, ⁶2003· Γιώργος Ανδρειωμένος, *Τω φίλω Νικ. Σταματέλω. Ένα λεύκωμα με άγνωστα ιδιόχειρα ποιήματα των Παλαμά, Ξενοπούλου, Νιρβάνα, Χατζόπουλου κ.ά.*, Αθήνα, Σαββάλας, 1996· Λάμπρος Βαρελάς, «Ο Ζ.../ Ζήτα και ο Παπαδιαμάντης: Άλλη μια πρόταση για την ταύτιση του ψευδωνύμου», *Νέα Εστία*, τχ. 1833 (Ιουλ. - Αύγ. 2010) 63-93.

Λάμπρος Βαρελάς

Πρώτη δημοσίευση της «Αρνάλδας» του Β. Μιχαηλίδη

Στη μονογραφία του αείμνηστου Γ. Κατσούρη, *Βασίλης Μιχαηλίδης. Η ζωή, η προσωπικότητα και το έργο του* (εκδ. Χρ. Ανδρέου, Β' έκδοση συμπληρωμένη και βελτιωμένη, Λευκωσία 2002, σ. 291), δίνεται η πληροφορία ότι το ποίημα «Η Αρνάλδα ή Βελεσάνδρα επί του πλοίου» πρωτοδημοσιεύτηκε στα *Ποιήματα* του 1911. Ωστόσο, το ποίημα αυτό, χωρίς, όμως, τίτλο, με τη χρονική ένδειξη «Λεμησός, 24.6.1884» (η χρονολογία αυτή αναγράφεται στην έκδοση του 1911), δημοσιεύτηκε αρχικά στην εφ. *Σάλπιγξ* (4.7.1884) με το παρακάτω εισαγωγικό σημείωμα (πιθανόν του Στυλ. Χουρμούζιου): «Ότε εκυριεύθη υπό των Τούρκων η Κύπρος τῷ 1570 και επολιορκεῖτο η Αμμοχώστος, ο Καρά Μουσταφάς εγένισε διάφορα πλοία εις τον λιμένα της Αμμοχώστου από λάφυρα και ωραιάς γυναίκας της νήσου διά να στείλῃ μετά του καπιτάν Αλή πασά εις τον σουλτάνον και βεζύρην εις Κων/πολιν. Μία όμως εξ αυτών, η ωραιοτάτη Αρνάλδα, Λευκωσιάτισσα, θυγάτηρ του κόμητος Ρουχιά, προτιμήσασα, και μετ' αυτής πάσαι αι άλλαι, της ατιμίας τον θάνατον, έθεσαν πυρ εις το πλοίον και εκάησαν όλαι. Την υπόθεσιν αυτήν λαβών ως θέμα, εποίησε το κάτωθι ωραίον ποίημα ο κ. Β. Μιχαηλ[ίδης]». Επίσης, είναι σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι στην πρώτη δημοσίευση του ποιήματος οι στίχοι είναι 80 και όχι 76. Οι τέσσερις επιπλέον στίχοι της αρχικής δημοσίευσης είναι: «Όπου το πυρφόρον στόμα του δεσπότη των δαιμόνων / πνέον εκ του Ελλησπόντου έχυνε λυσσώδη φόνον», οι οποίοι πρέπει να παρεμβληθούν ανάμεσα στους στ. 8 και 9 της αυτοτελούς έκδοσης των *Ποιημάτων*, και «Καθώς δάσους στερημέναι πέρδικες εντός κλωβίου, / φέρονται εις χώραν ξένην, έγκλειστοι εντός του πλοίου», ανάμεσα στους στ. 14 και 15. Να θεωρήσουμε ότι οι τέσσερις αυτοί στίχοι έχουν εκπέσει τυχαία κατά τήν ετοιμασία της έκδοσης του 1911 ή πρόκειται για ηθελημένους οβελισμούς του ποιητή; Πάντως, στους δύο πρώτους από τους στίχους αυτούς υπάρχουν έντονες αιχμές για τον οθωμανό δεσπότη. Όμως και σε άλλο σημείο του ποιήματος υπάρχει αρνητικός χαρακτηρισμός για τον κατακτητή του νησιού: «Ο σκληρός σφαγεύς Κυπρίων αμετρήτων χιλιάδων» (στ. 19). Αξίζει να προστεθεί, τέλος, ότι στην ιδιόχειρη μορφή του ποιήματος, που σώζεται στο αρχείο του Αντώνη Ιντιάνου, υπάρχουν οι τέσσερις στίχοι της αρχικής δημοσίευσης, αλλά με σημαντικές διαφορές στους δύο πρώτους: «εις ημέρας αποφράδος, τότε όπου καθ' όν χρόνον, / Άρης εκ του Ελλησπόντου έχυνε λυσσώδη φόνον». Με άλλα λόγια, στην εκδοχή αυτή το πρόσωπο του οθωμανού κατακτητή καλύπτεται περισσότερο με τη μορφή του πολεμοχάρου μυθικού θεού Άρη. Η πιο καλυμμένη αναφορά της πρώτης γραφής γίνεται πιο πρόδηλη στην πρώτη δημοσίευση του 1884, για να εκλείψουν οι στίχοι αυτοί στην έκδοση του 1911. Μήπως οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν είναι άσχετες με θέματα (αυτο)λογοκρισίας αλλά και με την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στα χρόνια της βρετανοκρατίας, όταν δηλαδή ο Β. Μιχαηλίδης αντιλαμβάνεται ότι οι Βρετανοί δεν είναι λιγότερο κατακτητές από τους Οθωμανούς;

Κυριάκος Ιωάννου

«Ποίημα εις κυπριακὴν γλῶσσαν»

Στο φ. 456 της Σάλπιγγος (25.12.1893, σ. 3-4) δημοσιεύτηκε «Η Ανεράδα» του Βασίλη Μιχαηλίδη, ενυπογράφως αλλά ατίτλως.¹ Αντί τίτλου αναγράφεται η γενική ειδολογική κατηγορία «Ποίημα» και σε παρένθεση το, κατά τη γνώμη μας, ενδιαφέρον της υποθέσεως «(Εις Κυπριακὴν διάλεκτον)», επισήμανση που χρήζει ερμηνείας – και συστηματικής ανεύρεσής της στη Σάλπιγγα και πιθανότατα σε άλλες κυπριακές εφημερίδες της ίδιας εποχής –, γιατί για τα σημερινά δεδομένα αποτελεί κάτι το αυτονόητο και προφανώς το πλεοναστικό.

Ο Κυριάκος Ιωάννου² ασχολήθηκε με το θέμα αυτό, αναφερόμενος και στην «Ανεράδα», εστιάζοντας στην καθαρεύουσα, στην οποία έχουν αποδοθεί οι τίτλοι των ιδιωματικών ποιημάτων του Μιχαηλίδη, πιθανολογώντας ότι η προτίμηση αυτή οφείλεται σε προτάσεις λογίων φίλων του ποιητή, ώστε να δοθεί επισημότητα και κύρος σ' αυτά.³ Ίσως, πάλι, θα συμπληρώναμε, να αποδίδεται η πρακτική αυτή σε προσπάθεια των εφημερίδων για εύκολα προσλήψιμη αναγγελία του περιεχομένου τους και πρόκληση των αναγνωστών να διαβάσουν αυτό.

Δεν θα διαφωνήσουμε με τις υποθέσεις αυτές. Θα προσθέσουμε, μάλιστα, και ορισμένα ελλαδίτικα δεδομένα, που προφανώς ήταν γνωστά στους εκδότες των εφημερίδων Σάλπιγξ και Αλήθεια, όπου δημοσιεύτηκε η πλειονότητα των ποιητικών συνθέσεων του Μιχαηλίδη. Δεν νομίζουμε απλώς ότι υποκινεί η επισημότητα της καθαρεύουσας τους εκδότες εφημερίδων και περιοδικών στη λόγια τιτλοφόρηση. Μάλλον η δυναστευτική επικράτηση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας στα έντυπα και η υποτίμηση της δημοτικής οδηγεί τους εκδότες στην τιτλοφόρηση αυτή. Προς επίρρωση αυτού θα προσθέσουμε ότι είναι συχνό το φαινόμενο σε περιοδικά να τιτλοφορείται το ποίημα στην οικεία σελίδα με τον κανονικό τίτλο του στη δημοτική και στα περιεχόμενα (ιδίως τα επί του εξωφύλλου αναγραφόμενα των περιεχομένων) ο τίτλος να είναι σε λόγια γλώσσα για το ίδιο ποίημα, πράγμα που οδηγεί στην υποψία ότι δεν θέλει το έντυπο να απομακρύνει, με τον μαλλιαρισμό που θα του αποδοθεί, αναγνώστες κάθε γλωσσικής πρότασης. Αλλά και εκτός τούτου, και σ' αυτούς ακόμη τους θιασώτες της γλώσσας του λαού, τους Επτανήσιους εννοώ, ο τίτλος του ποιήματος είναι γραμμένος σε ήπια καθαρεύουσα. Αποφυγή πρόκλησης, επομένως, και αντίστοιχα δέλεαρ για τους αναγνώστες.

Όμως η περίπτωση αυτή δεν μπορεί να αφορά συνθέσεις ιδιωματικών κυπριακών ποιημάτων, που είναι άτιτλα (λόγω επιφύλαξης ίσως των εκδοτών να δώσουν ιδιωματικό τίτλο), όμως, αντιφατικά προς όσα αναφέραμε, δηλώνουν ρητά τον ιδιωματικό, δηλαδή τον λαϊκό τύπο της γλώσσας της σύνθεσης και δεν αποκρύπτουν τις γλωσσικές προθέσεις τους. Αν ήθελαν να αποφύγουν αυτό που αναφέραμε, θα δήλωναν τόσο απερίφραστα τη

λαϊκότητα της γλώσσας, με τη στερεότυπη ειδοποίηση «εις κυπριακήν γλώσσαν ή διάλεκτον»;

Πιο προσβάσιμη, λοιπόν, η καθαρεύουσα αλλά, παράλληλα, δήλωση ότι η σύνθεση είναι σε γλώσσα επιχώρια, λαϊκή, ούτε καν στην κοινή. Ο τίτλος, ωστόσο, του ποιήματος αποτελούσε μετά από όσα αναφέραμε ένα ζήτημα, εξ ου και οι ετερόκλητες τιτλικές επισημάνσεις, αντιθέσεις σαφείς και δείγματα ζυμώσεων και μεταβολών και στην Κύπρο, που πορεύτηκε με τη λόγια γλώσσα ολόκληρο τον 19ο αιώνα, δειλά αλλά σταθερά και προ του 1878⁴ – προοιωνισμα των ελευσομένων –, εντονότερα δε και με αύξοντες ρυθμούς μετά την πολιτειακή μεταβολή.

Και, ακόμη, η ιδιωματική πρόταση, μήπως δεν αφορά μόνο στο επιχώριο αναγνωστικό κοινό αλλά και στο ελλαδικό; Και είναι ανάγκη, αν δεν υπάρχουν ουσιαστικοί λόγοι, να γραφεί το αυτονόητο, για ένα ποίημα διαλεκτικό, ότι είναι γραμμένο στην κυπριακή διάλεκτο; Συγκεκριμένα, για να αναφερθούμε στο πρώτο, είναι αποκαλυπτική η φράση του Βασίλη Μιχαηλίδη, ότι δημοσιεύει την «επιστολήν εις κυπριακήν διάλεκτον κατά προτροπήν λογίων τινών». ⁵ Οι λόγοι, όπως μπορεί να εικάσει εύκολα κανείς, δεν είναι ούτε γλωσσαμύντορες ούτε οπαδοί της καθαρεύουσας, αλλά ανήσυχoi πνευματικοί άνθρωποι που ζουν τις γλωσσικές και εθνικές αλλαγές στην Κύπρο, που διατηρούν επαφές με την Ελλάδα και γνωρίζουν τις εκεί γλωσσικές και ειδολογικές εξελίξεις, διακρίνουν δε και αναγνωρίζουν στο πρόσωπο του Μιχαηλίδη τον εκπρόσωπο της Κύπρου στη νεοδιαμορφούμενη γλωσσική πραγματικότητα, στην οποία κατανοούν ότι επιβάλλεται να συμμετάσχουν. ⁶

Εξάλλου, είναι σαφές ότι ο ποιητής αυτός διαθέτει όλα τα προσόντα που απαιτεί η νέα κατάσταση: γνήσια λαϊκή γλώσσα, ελληνοκυπριακό ήθος, πρόσφορες θεματικές και κυρίως ποιητική έμπνευση, η οποία καθαγιάζει με εφαρμογές τα ανωτέρω. Ενδεικτικά, πάντοτε, θα μνημονεύσουμε απλώς και την περίπτωση του ανανεωτή Μενέλαου Φραγκούδη. Υποθάλπουν ή ευνοούν αποκάλυπτα μια γλώσσα που στοχεύει σε εθνική αναγέννηση, κατά το σολωμικό πρότυπο, την αφύπνιση δηλαδή και συμμετοχή του λαού στην πατριωτική ανάταση. Και η γλώσσα αυτή είναι η ομιλούμενη. Θα αναφέρουμε στο σημείο αυτό, παρεμπιπτόντως και επικουρικά, και την περίπτωση του δεύτερου, σημαντικού Κύπριου ποιητή της εποχής, του Δημητρίου Λιπέρτη, που μετά από τα πρώτα καθαρευουσιάνικα συνθέματά του στρέφεται πλησιέστως στη δημοτική κοινή και τη διαλεκτική γλώσσα της πατρίδας του, συνθέτοντας στην τελευταία τα αισθαντικότερα από τα ποιήματά του. ⁷

Η γλώσσα αποτέλεσε στο διάστημα της ακμαίας ποιητικής παραγωγής του Μιχαηλίδη το μεγάλο όπλο της ανανέωσης. Αυτή τον ανέδειξε ως ποιητή, η δε προσωνομία του ως εθνικού ποιητή δεν οφείλεται μόνο στο «τι» αλλά και στο «πώς» απέδωσε όσα έγραψε και είπε. Το «τι» σχετίζεται με τα πατριωτικά κυπριακά και τα μείζονα λυρικά συνθέματά του, και αυτά δεν

είναι άλλα από τα γνωστά ιδιωματικά του, το δε «πώς» συνάπτεται με τη γλώσσα των πολλών, στην οποία εκφράζεται ο μεγάλος δημιουργός. Η παραβολή του με τον Σολωμό, όσο και αν είναι υπερβολική, κρίνοντας από το εύρος και το βάθος του έργου του, δεν αφίσταται σε μικροεπίπεδο της αληθείας, αφού ο Μιχαηλίδης λειτούργησε ως εθνικός ποιητής της ιδιαίτερης πατρίδας του και όχι ως συμμετοχος στην ελλαδική λογοτεχνική αναγέννηση, μια και η Κύπρος δεν ακολούθησε τις τύχες του άλλου ελληνισμού, γεγονός που εξηγεί, παρά τις πολλές και στενές σχέσεις με τον ελλαδικό πνευματικό χώρο, όπως προαναφέραμε, την ανάπτυξη ιδιαίτερων αντισωμάτων, για να αντιμετωπίσει τα ιδιόμορφα δικά της προβλήματα. Ο Μιχαηλίδης, για να ειπωθεί αλλιώς, αποτελεί τη γλωσσική και μέσω αυτής την εθνική πρόταση της Κύπρου. Δεν είναι τυχαίο, ασφαλώς, ότι το μεγάλο δημιούργημά του, «Η 9η Ιουλίου του 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)», συνάπτεται με τον Αγώνα της εθνεγερσίας, καθώς δεν είναι τυχαίο ότι εστιάζει στη συμμετοχή του κυπριακού ελληνισμού σ' αυτόν.

Και αν πρέπει να αναφέρουμε το κοινό σημείο του με τον Σολωμό, αυτό βρίσκεται στην ποιητική ευαισθησία του να γράψει στη γλώσσα της καρδιάς του, να αναδείξει τη γλώσσα της ιδιαίτερης πατρίδας του τολμώντας το άνοιγμα προς τους πολλούς και προτείνοντας τον δικό του κανόνα μορφής και περιεχομένου, ασχέτως αν δεν είχε τη σκευή και το ποιητικό μέγεθος εκείνου (βλ. και Α. Ιντιάνος, *Αβγή* 10, Ιαν. 1925, σσ. 234-235). Αυτή τη δυναμική, εξάλλου, κρύβει η επισημαντική φράση «εις κυπριακήν διάλεκτον».

Οι ελλαδικές επιδράσεις στο έργο του είναι εμφανείς.⁸ Όμως η πρότασή του, με αξιώσεις πολυεπίπεδες, εκπροσωπεί καθαρά το ζήτημα της πατρίδας του και αποτελεί, εκτός των άλλων, μαρτυρία των πόθων και για κυπριακή συμμετοχή στη δημιουργία της φυσιογνωμίας τού ανελλιστόμενου πνευματικά ελληνισμού. Ο Μιχαηλίδης δηλαδή εκφράζει με τα έργα του, ιδίως τα ιδιωματικά, τη μετοχή ολόκληρη της Κύπρου στα πανελληνίως δρώμενα, αφήνοντας όμως να διαφανεί η μόνωση και η μοναξιά του οικείου χώρου.⁹ Η ιδιωματική γλωσσική του πρόταση αποτελεί κατάδειξη της ζωντάνιας του χώρου αυτού, εμφανίζει τις ανησυχίες του, εκφρασθείσες για τη γλώσσα και αλλού,¹⁰ δηλώνει την ατελέσφορη, λόγω αγγλοκρατίας, παρουσία του ίδιου χώρου στα ελλαδικά πράγματα και την επιμονή της προβολής της ελληνικότητας της Κύπρου μέσα από τη γλώσσα του λαού της.

Αξίζει να προσθέσουμε τις απόψεις του εκδότη Στυλιανού Χουρμούζιου για την κυπριακή διάλεκτο.¹¹ Ότι θα επηρέασε τον φίλο του Μιχαηλίδη είναι αναμενόμενο: ότι ευνόησε τη δημοσίευση διαλεκτικών κειμένων στην εφημερίδα του εύλογο και πρωτοποριακό. Θα προσθέσουμε όμως αυτό που υπόρρητα κατηύθυνε τη σκέψη του και σχετίζεται με την ελληνικότητα, απόρροια αυτή της ευρύτερης προβολής στην Ευρώπη της εθνικότητας των λαών της εποχής εκείνης. Οι απόψεις του αυτές δημοσιεύτηκαν κατά τις αρχές της έκδοσης της *Σάλπιγγος* και αποτελούν δείγμα των γλωσσικών και

ιδεολογικών πιστεύω του.¹² Πρόκειται για το άρθρο του «Περί κυπριακής διαλέκτου», δημοσιευμένο στις 7.9.1884¹³ στη Σάλπιγγα, όπου καταθέτει το όλο σκεπτικό του για τη σημασία της καθαρότητας¹⁴ και της ανάδειξης της κυπριακής διαλέκτου.

Ακόμη, θα προσθέσουμε δύο τινά: α) την οξυδέρκεια του Χουρμούζιου να προβάλλει την κυπριακή γλώσσα, μέσα από τον καταλληλότερο γλωσσικά εκπρόσωπό της, έναν γνήσιο ποιητή, όπως ο Μιχαηλίδης, κίνηση που δείχνει τη λογοτεχνική ευαισθησία και οξυδέρκεια του πολυσχιδούς αυτού ανθρώπου, και β) να πράξει αυτό, αισθανόμενος ή διαισθανόμενος την ανάγκη της προσφοράς στο κοινό ελληνικό ταμείο της κυπριακής γλωσσικής, και συνακόλουθα λογοτεχνικής, πρότασης. Και αυτά στο γενικότερο πλαίσιο των ανακατατάξεων και της ιδεολογικής αξιοποίησης της γλώσσας.¹⁵ Η προσπάθεια αυτή του Χουρμούζιου είχε και άλλους αποδέκτες, προσαποδεικνύει δε το θάρρος του ανδρός. Πρόκειται για όσους ήταν στερρά αγκιστρωμένοι στην καθαρεύουσα και έβλεπαν απαξιωτικά ή, έστω, επιφυλακτικά τα αποτελέσματα της έντεχνης ποιητικής δημιουργίας στην κυπριακή διάλεκτο.

Παρέλκει στην ουσία, κρίνουμε όμως σκόπιμο να αναφέρουμε τη λαογραφία και τις φιλολογικές αναζητήσεις που έγιναν στην Κύπρο στο πεδίο αυτό, την ίδια πάντοτε εποχή¹⁶ τη γλωσσολογία – τα έργα του Σίμου Μενάρδου και η όλη εμπλοκή του στα λαογραφικά και γλωσσικά πράγματα της Κύπρου αποτελούν τεκμήριο ισχυρό, η ισχύς του οποίου έγινε αισθητή και στην Ελλάδα λόγω της μετάβασής του στην Αθήνα, της εργασίας του στο Πανεπιστήμιο και της συνεργασίας του σε διάφορα λογοτεχνικά και επιστημονικά έντυπα.¹⁷ Θα προσθέσουμε και την ηθογραφική διάσταση της κυπριακής διαλέκτου, όπως δόθηκε μέσα από το έργο του Μιχαηλίδη – τα σατιρικά κείμενά του έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον –, τη στιγμή μάλιστα που το είδος της ηθογραφίας δεν παρουσίασε λόγω των ίδιων ιστορικών συνθηκών αξιόλογη άνθηση καθαυτό στην Κύπρο.¹⁸

Μετά από αυτά, νομίζουμε ότι απαιτείται ουσιαστική μελέτη, κατεξοχήν του τύπου της εποχής, στις σελίδες του οποίου λανθάνουν πολλά άγνωστα στοιχεία, κυρίως όμως συστηματική παρακολούθηση της κινητικότητας των ιδεών και διερεύνηση των απαρχών των αλλαγών στην πνευματική ζωή της Κύπρου, η οποία μέσα από την ιδιορρυθμία της πολιτικής κατάστασής της δεν παύει να αγωνιά για τις μεταβολές και τη σύμπλευσή της με το εθνικό κέντρο. Το δε χαρακτηριστικότερο όλων είναι ότι αγωνίζεται εν πολλοίς μόνη, δίνοντας παρά ταύτα δυναμικό «παρών» σε όλες τις εκκλήσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Άτιτλο, όπως μας ενημέρωσε ο Κυρ. Ιωάννου, είναι το ποίημα και στα χειρόγραφα του ποιητή, όπως σώθηκαν στο αρχείο του Αντώνη Ιντιάνου. Η πρώτη δημοσίευση της «Ανεράδας» προέρχεται, καθώς φαίνεται από την αντιβολή της εκδοχής της Σάλπιγγος και των χειρογράφων, από την πηγή αυτή. Η έντυπη έκδοση των *Ποιημάτων*, του 1911, παρουσιάζει φωνητικές αλλαγές. Και στη Σάλπιγγα, όμως, έγιναν κάποιες φωνητικές παρεμβάσεις (π.χ.

ευτός αντί ευθύς). Επίσης, στην προτελευταία στροφή ο 5ος στίχος στα χειρόγραφα είναι: «ο νους μο' ευθύς εστάθηκεν» και όχι «ευτός ο νους μο' στάθηκεν», που παραδίδει η ανωτέρω εφημερίδα. Ακόμη, βλ. την τελευταία στροφή, τον 2ο στίχο: «ακόμα 'ν» αντί «ακρίμ' εν» του χειρογράφου.

2. Η επισημανσή μας αυτή, την οποία θέσαμε υπόψη του, επειδή ασχολείται με το έργο του Β. Μιχαηλίδη, ανακινώντας το θέμα των τιτλοφορήσεων των ιδιωματικών συνθεμάτων του ποιητή, καρποφόρησε με την πιθανότατη ταύτιση ανωνύμου ποιήματος, το οποίο το αποδίδει στον ποιητή αυτόν, φέρει δε αυτό αντί τίτλου την ίδια επισημανση για την κυπριακή γλώσσα.

3. «Για τους τίτλους των ιδιωματικών ποιημάτων του Βασιλή Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 25 (Άνοιξη 2009) 39-41.

4. Με έργα προδρόμων, όπως οι Χρ. Παπαδόπουλος, Θεμ. Θεοχαρίδης, Θρασ. Ρώπας, Στυλ. Χουρμούζιος, Επαμ. Μοδινός, ιδιαίτατα ο Χριστόδ. Κουππός, για τα διαλεκτικά κείμενα του οποίου βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, Χριστόδουλος Ηλ. Κουππός. Εκπαιδευτικός - Δημοσιογράφος - Λογοτέχνης, εκδ. Intercollege, Λευκωσία 2005, σ. 138 κ.εξ.

5. Βλ. Κυρ. Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 40.

6. Θα παρατηρήσουμε ότι και στην Κύπρο, με μικρή καθυστέρηση λόγω της μεταβολής του 1878, παρατηρείται το αντιφατικό φαινόμενο που συναντάται και στα άλλα περιφερειακά κέντρα του ελληνισμού, τα οποία αγωνιούν να διατηρήσουν την εντοπιότητά τους (όπως στην Κέρκυρα -το έργο του Κωνστ. Θεοτόκη είναι εύγλωττο στην περίπτωση αυτή). Από την άλλη πλευρά, αναπτύσσεται ραγδαία η κεντρομόλα τάση των ιδιών χωρών, ώστε να συμμετάσχουν δυναμικά, καταθέτοντας την οικεία παραγωγή και διεκδικώντας το ανάλογο μερίδιο, στα συντελούμενα στην πολυσυλλεκτική πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, όπου κυφορούνται μεγάλες πολιτικές, αστικοκοινωνικές και συνακόλουθα πολιτιστικές αλλαγές και συνθέσεις. Η πολιτειακή ιδιομορφία της Κύπρου δεν επέτρεπε δραστικές παρεμβάσεις των ντόπιων δημιουργών, αν και στον ευρύτερο πνευματικό χώρο δεν είναι αμελητέες ούτε οι περιπτώσεις των Γ. Φραγκούδη και Σ. Μενάρδου, ούτε ανάξια λόγου η Κυπριακή Έκθεση των Αθηνών.

7. Το ίδιο ανανεωτικό πνεύμα στη Λεμεσό, με θεαματικά αποτελέσματα και μη περιοριζόμενο μόνο στη γλώσσα, εκπροσωπούν δύο μεγάλες μορφές της παιδείας, ο Ανδρ. Θεμιστοκλέους και η Πολ. Λοιζιάς, με πολύμορφο έργο αμφότεροι.

8. Τα παρασχικά στοιχεία, για παράδειγμα, στο έργο του ή οι επιδράσεις στα σατιρικά του από τον Γ. Σουρή είναι γεγονός, ασχέτως αν η ποιητική ιδιοφυΐα του Μιχαηλίδη αφομοιώνει αυτά και παράγει πρωτότυπα έργα. Εξάλλου, ο Μιχαηλίδης ήταν γνώστης των λογοτεχνικών και των γλωσσικών πραγμάτων του εθνικού κέντρου (διακειμενικού είδους μαρτυρίες γι' αυτά ενδημούν στα ποιήματά του), πέραν του ότι γνωρίζουμε τόσο τη συμμετοχή του, με απαγγελίες, σε διάφορες κοινωνικές ή εθνικές εκδηλώσεις, όσο και σε προσωπικό επίπεδο την παρακολούθηση της ελληνικής λογοτεχνικής ζωής. Είναι μαρτυρημένο, λ.χ., ότι ήταν συνδρομητής του σμυρναϊκού περιοδικού *Μέντωρ* (βλ. *Μέντωρ*, τ. Γ' [1871], σ. 396), μαζί με τον Αγαθοκλή Ν. Φραγκούδη, τη Σαπφώ Λεοντιάδα και τον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο.

9. Για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από τον Μιχαηλίδη βλ. τη μελέτη μας «Η πολύμορφη λογοτεχνική γλώσσα του Βασιλή Μιχαηλίδη», που θα δημοσιευτεί προσεχώς στον επόμενο τόμο της *Επετηρίδας Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* (αρ. 9, Λευκωσία 2010).

10. Βλ. το ποίημα «Δημωδών ζηλοτυπία ποια θα λάβει τα πρωτεία», στο οποίο ταλανίζεται με την πολυτυπία που παρατηρείται στην καθομιλούμενη γλώσσα, με αποτέλεσμα να αναζητά στην κανονικότητα την καθαρεύουσα ένα γλωσσικό μοντέλο που θα του εξασφαλίσει την ποιότητα στην έκφραση.

11. Βλ. Α. Σοφοκλέους, *ό.π.*

12. Στο πρώτο ήδη φύλλο της εφημερίδας του, τον Γενάρη του 1884, είχε δείξει τις προτιμήσεις του για το επιχώριο ιδίωμα.

13. Βλ. Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Περί κυπριακής διαλέκτου», *Μικροφιλολογικά* 14 (Φθινόπωρο 2003) 19-22.

14. Το εύλογο ασαφές του πεδίου στα πρώτα αυτά στάδια της εμφάνισης της κυπριακής διαλέκτου στο εκδοτικό προσκήνιο φαίνεται και στις ενέργειες του ίδιου του Χουρμούζιου. Ενώ επιμένει, παραδείγματος χάριν, στη διατήρηση του «τζαι» στο άρθρο του «Περί κυπριακής διαλέκτου», δημοσιεύοντας στην εφημερίδα του και σε έμπρακτη εφαρμογή των γλωσσικών θέσεών του την εξεταζόμενη στο μελέτημά μας αυτό «Ανεράδα», δέχεται τη

γραφή «και», ενδίδοντας ίσως στην προτίμηση του ίδιου του Μιχαηλίδη, ο οποίος χρησιμοποιεί τον τύπο «και» (βλ. το χειρόγραφο). Η προτίμηση, πάλι, του ποιητή δηλώνει, και αυτή, το ακαταστάλαχτο της γραφής της διαλεκτικής ποίησης και την αβεβαιότητα των ίδιων των ποιητών.

15. Παράλληλη ήταν η προσπάθεια του Μ. Φραγκούδη, με βήμα την εφημερίδα του Αλήθεια, ο οποίος είχε επαφές με τους δημοτικιστές των Αθηνών και τον κύκλο του Νουμά, επιδιώκοντας την ίδια ανάδειξη της κυπριακής παραγωγής, αλλά και την ένταξή της στα πανελληνίως δρώμενα. Βλ. την εργασία μας «Η γνωριμία των δημοτικιστών Παύλου Νιρβάνα και Μενέλαου Δ. Φραγκούδη κατά τον κατάπλου του ευδρόμου “Ναύαρχος Μιαούλης” στην Κύπρο, το 1906: (μαρτυρίες για την αποτύπωση της λογοτεχνικής κίνησης της Κύπρου στις αρχές του 20ού αιώνα)», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημ. Ερευνών Κύπρου*, τ. XXXV (2009-2010). Εικόνα του ίδιου συνθετικού φαινομένου, σε ευρύτερη κλίμακα, αποκομίζει κανείς μελετώντας όσα τελέστηκαν στην Κυπριακή Έκθεση του 1901, στο Ζάππειο.

16. Βλ., ενδεικτικά, Σίμου Μενάρδου, α) *Γλωσσικά μελέται* και β) *Τοπωνυμικά και λαογραφικά μελέται*, Λευκωσία 2001, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αρ. XXX και XXXI, αντίστοιχα.

17. Όπως στα *Παναθήναια* του Κίμωνα Μιχαηλίδη, όπου κυρίως με μεταφράσεις αρχαίων ποιητών αναδεικνύει τα προτερήματα της ομιλούμενης γλώσσας.

18. Ήδη είχαν παραχθεί τα σημαντικά ηθογραφικά διηγήματα στην Ελλάδα και είχαν αναγνωριστεί οι μορφές των μεγάλων συγγραφέων του είδους στην Αθήνα. Τα έργα αυτά, ανάλογα με τον συγγραφέα, πρόβαλλαν ήθη, νοοτροπίες και συμπεριφορές συγκεκριμένων ελληνικών περιοχών, με την ανάλογη ιδιωματική γλώσσα, σε καιρούς που οι διάφορες περιοχές δήλωναν με το γλωσσικό τους ιδίωμα και τα ήθη την ελληνικότητά τους, πριν ακριβώς τη μεγάλη πανελλήνια σύνθεση που συντελέστηκε, παρά τις όποιες αντιξοότητες, στο διάστημα 1880-1915, σύνθεση στην οποία η Κύπρος δεν είχε ίδιες ευκαιρίες λόγω των ιστορικών, όπως αναφέραμε, συνθηκών.

Θεοδόσης Πυλαρινός

Ο ποιητής Β. Μιχαηλίδης και η παραπλανητική επιστήμη

Στη μνήμη του Γιάννη Κατσούρη (1935-2010)

Είναι γεγονός ότι έχουμε ακόμα πολύ δρόμο να διανύσουμε για να αντιμετωπίσουμε ή να καλύψουμε, αντίστοιχα, ουσιώδη ερευνητικά ζητήματα και ζητούμενα για την ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη. Αρκετά χρόνια μετά τη διδακτορική διατριβή (1985) του αείμνηστου Γ. Κατσούρη και την πρώτη έκδοση των ποιητικών «Απάντων» (1987) του Β. Μιχαηλίδη, επείγει να γίνουν εργασίες φιλολογικής υποδομής (Βιβλιογραφία, αναλυτικό Χρονολόγιο, νέα φιλολογική έκδοση των Ευρισκομένων του, χρηστική έκδοσή τους, ανθολόγηση επιλεγμένων ποιημάτων κτλ.), που να μας επιτρέψουν να προχωρήσουμε σε πιο εξειδικευμένες προσεγγίσεις του έργου και της προσωπικότητάς του. Στο μεταξύ η σύγχρονη έρευνα προχωρεί με αργά βήματα, ή δεν προχωρεί όσο θα έπρεπε, ή κάνει και πιασχυρισμούς.

Σε πρόσφατο δημοσίευσμά του ο Π. Βουτουρής [στο εξής: Π. Β.] επιχειρεί να αναζητήσει νέα «μετρικά πρότυπα» της «Χιώτισσας», αλλά οι εικασίες του κάθε άλλο παρά πειστικές φαίνονται.¹ Αλήθεια, θα μπορούσε πράγματι ο Β. Μιχαηλίδης, με τη γνωστή περιορισμένη μόρφωσή του και τα εφόδια που

διέθετε στην οθωμανοκρατούμενη και, κατόπιν, βρετανοκρατούμενη Κύπρο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αι., να είχε πρόσβαση στους σκόρπιους στίχους ενός επτανήσιου ποιητή των μέσων του 18ου αι., του Στέφανου Ξανθόπουλου, ή, ακόμη, στο σπάνιο βιβλίο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου *Βόσπορος εν Βορυσθένει* (Μόσχα 1810); Ήταν τόσο γνωστοί και προσιτοί οι στίχοι αυτοί ή τόσο δημοφιλείς οι ποιητές τους στην Κύπρο του 1890 ή και στην Ελλάδα του ύστερου 19ου αι., ώστε να ελκύσουν την προσοχή του Β. Μιχαηλίδη; Όσο γνωρίζουμε από την πολύτιμη *Ελληνική βιβλιογραφία* των Φ. Ηλιού και Π. Πολέμη, κατά την περίοδο 1864-1900, τουλάχιστον, δεν κυκλοφόρησε καμιά αυτοτελής έκδοση των στίχων αυτών. Ή μπορούμε να δεχτούμε την εικασία του Π. Β. ότι τα «Αινίγματα», από το ίδιο βιβλίο του Μαυροκορδάτου, «ήταν γνωστά στον Μιχαηλίδη», μόνο και μόνο επειδή «η πρώτη στροφή προσομοιάζει στον μετρικό τύπο της δεκάστιχης στροφής της “Χιώτισσας”»; Και γιατί να θεωρήσουμε ότι ο Β. Μιχαηλίδης, ακόμη και αν έτυχε να δει μια τέτοια έκδοση του 1810 (πράγμα εξαιρετικά αμφίβολο και δύσκολο για αντικειμενικούς λόγους), πρόσεξε μία και μοναδική στροφή σε ένα έλασσον στιχούργημά της και πείστηκε ότι του ταιριάζει, τη στιγμή που ήξερε πολύ καλά και θαύμαζε την ποιητική σύνθεση του Αλέξανδρου Σούτσου *Η Τουρκομάχος Ελλάς* (1850), με το *πανομοίωτο* στροφικό σύστημα;

Άλλωστε διαθέτουμε ατράνταχτες μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες ο Αλ. Σούτσος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Κύπρο του ύστερου 19ου αι. και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι. Η *Τουρκομάχος Ελλάς*, με τις επανειλημμένες επανεκδόσεις της, είναι ανάμεσα στα έργα που προβάλλονται σε καταλόγους βιβλίων (λ.χ. στην εφ. *Αλήθεια* της Λεμεσού το 1888) και μάλιστα αποσπηθίζεται από κύπριους νέους της εποχής. Το 1916 ο Ν. Κλ. Λανίτης θυμάται ότι «οι γονείς μας εδιάβαζαν τουλάχιστον την *Τουρκομάχον Ελλάδα* του Αλ. Σούτσου» (*Αλήθεια*, 18.11.1916). Προφανώς, όσο κι αν ατελής και ανοικονόμητη, η ποιητική αυτή σύνθεση ανταποκρινόταν σε ιδεολογικές και πολιτικές ανησυχίες του αλύτρωτου κυπριακού ελληνισμού, όπως ασφαλώς και η γενναία και αιχμηρή σάτιρα του φαναριώτη συγγραφέα ανταποκρινόταν σε τάσεις και ζητήσεις της κυπριακής πνευματικής ζωής. Αξίζει να αναφερθούν εδώ και οι μαρτυρίες του Σάββα Χρίστη (*Αλήθεια*, 1.1.1921) και του Αντώνη Ιντιάνου (*Πρωινή*, 27.8.1933) ότι ο Αλ. Σούτσος ήταν από τους πιο αγαπημένους ποιητές του Β. Μιχαηλίδη και ότι ο τελευταίος εξακολουθούσε να τον διαβάσει και να τον θαυμάσει ως το τέλος της ζωής του.

Οι εικασίες του Π. Β. δεν είναι πειστικές και για έναν πρόσθετο λόγο: Ο ιδιόμορφος δεκασύλλαβος στίχος σε συνδυασμό με τη δεκάστιχη στροφή της «Χιώτισσας» δεν είναι τόσο συχνό φαινόμενο στην ελληνική ποίηση (τέτοια στοιχεία συναντούμε, λ.χ., στον συνθετικό Κόδρο του Βιζυηνού, ίσως και σε λίγα ακόμη ποιήματα). Σε δεκάστιχες στροφές χρησιμοποιείται συνήθως ο ενδεκασύλλαβος ή ο δεκαπεντασύλλαβος και τα ημιστίχιά του. Πολύ

πιθανόν ο Αλ. Σούτσος να είχε διαμορφώσει το στροφικό σύμπλεγμα της *Τουρκομάχου Ελλάδος* με βάση και γαλλικά πρότυπα, αφού οι πιο επιφανείς ποιητές του γαλλικού ρομαντισμού (Ουγκώ, Λαμαρτίν, Μπερανζέ) χρησιμοποίησαν τη δεκάστιχη στροφή με δεκασύλλαβους και εννεασύλλαβους αλλά και με πιο ολιγοσύλλαβους στίχους, κάποτε με ομοιοκαταληξία τύπου αβαβγγδεδε, η οποία επανέρχεται στην *Τουρκομάχο Ελλάδα* και στη «Χιώτισσα».

Σίγουρα στον Β. Μιχαηλίδη δεν θα ακούσε απλώς ένας δεκασύλλαβος στίχος, που μπορούσε να τον βρει σχετικά εύκολα ανάμεσα σε φαναριώτες και άλλους ποιητές του 19ου αι. Θα ήθελε ένα ολόκληρο και σύνθετο στροφικό σύστημα, για να ξεδιπλώσει τα πατριωτικά και εθνικά θέματά του σε πλατιές ποιητικές συνθέσεις. Ας μην ξεχνούμε ότι στη δεκαετία του 1890 δουλεύει παράλληλα τα δύο συνθετικά του ποιήματα («Η 9η Ιουλίου 1821...» και «Η Χιώτισσα»), κρατώντας και στα δύο τη δεκάστιχη στροφή και τον ίδιο τύπο ομοιοκαταληξίας, με τη διαφορά ότι στο πρώτο επιλέγει τον δεκαπεντασύλλαβο, ενώ στη «Χιώτισσα» αποφασίζει να χρησιμοποιήσει τον πιο βραχύ και ίσως και πιο ευλύγιστο δεκασύλλαβο.

Επομένως, είναι πιο εύλογο να υποστηρίξουμε ότι κατεξοχήν ο Αλ. Σούτσος (λιγότερο ο Βιζυηνός, ο Βαλαωρίτης, ο Κηπιάδης ή άλλοι φαναριώτες ή αθηναίοι ρομαντικοί, και πολύ λιγότερο οι πιο απόμακροι επτανήσιοι προσολωμικοί) άσκησε με την *Τουρκομάχο Ελλάδα* του την καθοριστική επιρροή στον Β. Μιχαηλίδη, καθοδηγώντας τον να γράψει και αυτός εθνικά, πατριωτικά ποιητικά συνθέματα, με επιλογή, ως μετρικού προτύπου της «Χιώτισσας», της δεκάστιχης, αρκετά απαιτητικής στροφής της *Τουρκομάχου Ελλάδος*. Αλλά ο κύριος ποιητής θα είχε προσέξει ενδεχομένως ότι και ο Γ. Κηπιάδης είχε χρησιμοποιήσει ανάλογο στιχουργικό σχήμα στο δεύτερο, περίπου ομόθεμο με εκείνο του Β. Μιχαηλίδη, από τα ποιήματά του που επιτάσσονται στα *Απομνημονεύματά* του (1888). Πιθανόν να θυμόταν και ότι ο Γ. Βιζυηνός (με τον οποίον πιθανολογείται ότι είχε γνωριστεί προσωπικά στη Λευκωσία γύρω στα 1868) είχε χρησιμοποιήσει το ίδιο στροφικό σύμπλεγμα στον αρχαιότεμο και βραβευμένο *Κόδρο* του (1874). Πολύ πιθανόν να πρόσεξε ότι και άλλοι κύπριοι ποιητές της εποχής του, όπως οι Θρ. Ρώπας, Θ. Θεοχαρίδης και Γ. Λαφόν, είχαν χρησιμοποιήσει κατά καιρούς τον ιδιόμορφο στίχο ή τη δεκάστιχη στροφή της *Τουρκομάχου Ελλάδος*. Ωστόσο, έστω και αν τα κείμενα αυτά των πιο «άσημων» ή όχι τόσο δημοφιλών αυτών ποιητών λειτούργησαν ως ερεθίσματα για την επιλογή της στιχουργικής της «Χιώτισσας», είναι πιο ασφαλές να θεωρήσουμε ως πιθανότερο μετρικό πρότυπό της την εκτενή ποιητική σύνθεση του Αλ. Σούτσου, που αφενός ασκούσε μεγάλη έλξη στον Β. Μιχαηλίδη, αφετέρου ήταν από τα πιο λαοφιλή αναγνώσματα ή και ακροάσματα στην Κύπρο του 1880 ή του 1890 και γοήτευσε νέους της εποχής.²

Έκπληξη προκαλεί και ένα άλλο νέο «εύρημα» του Π. Β., ότι «ένα ζήτημα που διέλαθε της προσοχής της κριτικής είναι ότι ο ίδιος ο Β. Μιχαηλίδης δεν χρησιμοποιεί τον συγκεκριμένο δεκασύλλαβο για πρώτη φορά στη “Χιώ-

τισσα”. Ξεχωριστό ενδιαφέρον από αυτή την άποψη παρουσιάζει το ποίημα “Εις την έλευσιν των δύο ελλήνων αξιωματικών” του 1880, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προπομπός (από μετρική άποψη) της “Χιώτισσας” καθώς οι στίχοι είναι πανομοιότυποι» κτλ. (σ. 159, σημ. 18). Όμως έχει ήδη επισημανθεί από άλλους ότι «ο ιδιόμορφος δεκασύλλαβος της “Χιώτισσας”, που απαρτίζεται από δύο ιαμβικούς πεντασύλλαβους, είχε αξιοποιηθεί και σε λίγα ποιήματα σε απλή καθαρεύουσα ή σε πιο απλουστευμένη δημοτική («Τω Βαδιγκτώνι» [1879], «Εις την έλευσιν των δύο ελλήνων αξιωματικών», «Τώρα το Κάιρο σε ξενίζει»)». ³ Ο ίδιος στίχος, εξάλλου, χρησιμοποιήθηκε και σε ένα άτιτλο τετράστιχο του Β. Μιχαηλίδη (Σάλπιγξ, 29.12.1884), που παρουσιάστηκε πρόσφατα μαζί με άλλα ανέκδοτα ποιήματά του.⁴

Τελικά, διερωτάται κανείς για ποιο σκοπό γράφτηκε ή δημοσιεύτηκε το συγκεκριμένο άρθρο του Π. Β., αφού δεν κομίζει τίποτε καινούριο ή ουσιαστικό στη φιλολογική έρευνα για τον Β. Μιχαηλίδη. Ο συγγραφέας του είτε περιορίζεται σε κοινούς τόπους της κριτικής, είτε επιχειρεί να συνοψίσει, να αμφισβητήσει και να υποβαθμίσει δημοσιεύματα άλλων, χωρίς όμως να παρουσιάζει πειστικά επιχειρήματα και, το κυριότερο, χωρίς να έχει επαρκή γνώση της σχετικής βιβλιογραφίας και χωρίς να την αξιοποιεί πάντα σωστά και δεοντολογικά. Για παράδειγμα, ο Α. Ιντιάνος δεν συνέδεσε για πρώτη φορά τα Απομνημονεύματα του Κηπιάδη με την «9η Ιουλίου 1821...» του Β. Μιχαηλίδη το 1941· αυτό το είχε κάνει ο ίδιος πολλά χρόνια νωρίτερα, και πιο αναλυτικά (Αβγή 10, Ιαν. 1925, 234-239).

Σε άλλη περίπτωση, αποδίδεται σε μένα, αν καταλαβαίνω καλά, η «εσφαλμένη άποψη» ότι ο Αλ. Σούτσος εισήγαγε για πρώτη φορά στην Ελλάδα τον ιδιόμορφο δεκασύλλαβο στίχο ή τη δεκάστιχη στροφή (σ. 160). Αν υπονοείται ότι κάτι τέτοιο συνάγεται από το δικό μου δημοσίευμα, τότε διαστρεβλώνονται, για άλλη μια φορά, τα πράγματα: στο κείμενό μου είχα αξιοποιήσει την εκτίμηση του Λ. Πολίτη ότι ο δεκασύλλαβος στίχος είναι «κατεξοχήν φαναριώτικος (και από κει τον πήρε και ο Βηλαράς) και πολύ αγαπητός στην ποίηση της καθαρεύουσας (Τουρκομάχος Ελλάς του Α. Σούτσου!)»· επίσης, είχα παρατηρήσει ότι η δεκάστιχη στροφή με δεκασύλλαβους στίχους δεν είναι συχνό φαινόμενο στη νεοελληνική ποίηση.⁵ Άρα με τίποτε δεν θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι ο Αλ. Σούτσος εισήγαγε για πρώτη φορά τον στίχο ή τη στροφή αυτή. Επιπλέον, ο Π. Β. επαναφέρει στο δημοσίευσμά του (σ. 159) πανομοιότυπο το παραπάνω χωρίο από τα Μετρικά του Λ. Πολίτη, χωρίς να δηλώσει ότι το έχω χρησιμοποιήσει πρώτος και εξαρχής στο κείμενό μου ως βασική πληροφορία για τη φαναριώτικη πρόελευση του δεκασύλλαβου στίχου.

Αλλού ο Π. Β. αποσιωπά το γεγονός ότι από καιρό έχω διορθώσει την παρατήρηση του Γ. Κατσούρη ότι στη «Χιώτισσα» «έχουμε έναν ιδιότυπο δεκασύλλαβο στίχο (συγκόλληση δύο δακτυλικών [ιαμβικών] πεντασυλλάβων» (Στοχαστικές προσαρμογές, σσ. 57-58), και εμφανίζεται να διορθώνει, τάχα,

αυτός για πρώτη φορά, την αβλεψία αυτή (σ. 158, σημ. 14). Και αλλού παραποιεί άλλη διατύπωσή μου, αφού με παρουσιάζει να θεωρώ «ως δεδομένο ότι το μετρικό πρότυπο της “Χιώτισσας” είναι η Τουρκομάχος Ελλάς και όχι “τα νεανικά και μάλλον άσημα ποιήματα” του Κηπιάδη» (σ. 160, σημ. 19). Η διατύπωσή μου είναι διαφορετική: «Το πιθανότερο είναι ότι ο Β. Μιχαηλίδης είχε ως μετρικό πρότυπο όχι τόσο τα νεανικά και μάλλον άσημα ποιήματα του κυπριακής καταγωγής Αλεξανδρινού Γ. Ι. Κηπιάδη (που σίγουρα τα είχε διαβάσει) ή το ποίημα του Γ. Λαφόν (που ενδεχομένως το είχε υπόψη του) όσο τη δημοφιλή, τότε, στον κυπριακό χώρο ποιητική σύνθεση του Αλέξανδρου Σούτσου *Η Τουρκομάχος Ελλάς* (1850)» (Στοχαστικές προσαρμογές, σ. 58). Με άλλα λόγια, ο Π. Β. πετσοκόβει ό,τι τον βολεύει («το πιθανότερο», «όχι τόσο ... όσο» κτλ.), για να παρουσιάσει την τοποθέτησή μου ως μονοκόμματα και απόλυτη.

Σχετικά με το ζήτημα των πηγών της «9ης Ιουλίου 1821...» ο ίδιος μελετητής παραμερίζει άλλα κείμενα της κυπριακής γραμματείας (λ.χ. ποιητάρικα, προφορικές μαρτυρίες, το αφήγημα του Θ. Θεοχαρίδη *Δύο σκηναί...*, 1884, το θεατρικό έργο του Θ. Κωνσταντινίδη *Ο Κουτσούκ Μεχμέτ...*, 1888, τα *Απομνημονεύματα...*, 1888, του Γ. Κηπιάδη, την *Κύπριδα*, 1890, του Γ. Σ. Φραγκούδη κτλ.), που έχουν ήδη σχολιαστεί από την έρευνα ως πιθανές πηγές του Β. Μιχαηλίδη, και στρέφει την προσοχή του αποκλειστικά στον παλιότερο *Θέρσανδρο* (1847) του Ε. Φραγκούδη, για να υποστηρίξει ότι από το μυθιστόρημα αυτό «μάλλον αφορμάται» η έμπνευση του Β. Μιχαηλίδη για το πλάσιμο της κορυφαίας σκηνής του ποιήματος, της εκτέλεσης των αρχιερέων (σσ. 155-157). Τόσο στο αφήγημα του Ε. Φραγκούδη (που ενσωματώθηκε σε υποσημείωση στον *Θέρσανδρο*) όσο και στους στίχους του Β. Μιχαηλίδη υπάρχουν πράγματι μερικές ανάλογες εικόνες: τα καρατομημένα και ματωμένα σώματα των αρχιερέων που σπαρταρούν στη γη, ο δακρυσμένος Κυπριανός που στρέφει το βλέμμα του στον ουρανό. Ωστόσο, οι εικόνες αυτές, που δεν είναι άγνωστες στη σύγχρονη έρευνα, υπάρχουν μόνο στον *Θέρσανδρο*;⁶ Πάντως, δεν διαθέτουμε καμιά εξωτερική μαρτυρία για τον αν ο ποιητής είχε υπόψη του το μυθιστόρημα του Ε. Φραγκούδη. Δεν αποκλείεται ο Β. Μιχαηλίδης να είχε διαβάσει τον *Θέρσανδρο* του 1847 γύρω στα 1870 στους οντάδες της Αρχιεπισκοπής (από όπου είχε περάσει και ο Ε. Φραγκούδης στα 1852-1853), ή και αργότερα, αν μπόρεσε να εντοπίσει την παλιότερη αυτή έκδοση. Αλλά του ήταν άραγε απαραίτητο ειδικά αυτό το κείμενο για να πλάσει τη δική του σκηνή της εκτέλεσης; Και στο σημείο αυτό φαίνεται ότι η προσέγγιση του Π. Β. είναι μάλλον περιοριστική.

Οι λεγόμενες «επιδράσεις» στον χώρο της λογοτεχνίας είναι συχνά εξαιρετικά πολύπλοκες και αστάθμητες. Ένας σημαντικός ποιητής, όπως ο Β. Μιχαηλίδης, δεν λειτουργεί ως χρονικογράφος (όπως, περίπου, ο Κηπιάδης) ούτε εφαρμόζει μεθόδους του κολάζ για να μορφοποιήσει τη φιλόδοξη σύνθεσή του για τα αιματηρά γεγονότα του καλοκαιριού του 1821 στην Κύπρο. Προφανώς ο Β. Μιχαηλίδης αντλεί πολλά πραγματολογικά ή άλλα

στοιχεία τόσο από την προφορική, λαϊκή και ποιητάρικη παράδοση του νησιού του όσο και από κείμενα λογίων. Σίγουρα θα του ήταν πιο προσιτά όσα κείμενα εκδόθηκαν ή επανεκδόθηκαν στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. Για παράδειγμα, πολύ πιο πρόσφορο και χρήσιμο απ' ό,τι η ρομαντική προσέγγιση του Ε. Φραγκούδη θα του ήταν το ατελές αφήγημα του Θ. Θεοχαρίδη *Δύο σκηναί της κυπριακής ιστορίας*, από το οποίο ο Β. Μιχαηλίδης ενδέχεται να έχει αξιοποιήσει: α) τη θετική μορφή του Τουρκοκύπριου Αρίφη, για να πλάσει τον καλό Κκιόρογλου· β) την οθωμανική οπτική γωνία προς τα πράγματα, για να παρουσιάσει από μέσα, και άρα πιο πειστικά, αυταρχικές συμπεριφορές τούρκων αξιωματούχων απέναντι στους υπόδουλους χριστιανούς· γ) το πρόσωπο του καλού βοσκού Δημήτρη από τη Μαλούντα· δ) πληροφορίες για τη σχέση του Κυπριανού με τη Φιλική Εταιρεία.⁷ Πιο αξιοσημείωτα είναι, βέβαια, τα δύο πρώτα στοιχεία, που συνδέονται και με ζητήματα τεχνικής. Για τα δύο τελευταία θέματα υπάρχουν πληροφορίες και σε άλλα κείμενα της εποχής (λ.χ. στα *Απομνημονεύματα του Κηπιάδη*).

Καταλήγω: Είναι πολύ πιθανό ο Β. Μιχαηλίδης να «ξεσηκώνει» αυτούσιο το στιχουργικό σχήμα της *Τουρκομάχου Ελλάδος* για να πλάσει τη «Χιώτισσα» μπορεί να αντλεί λογής στοιχεία και πληροφορίες από γνωστά και άγνωστα κείμενα ή από προφορικές πηγές και τη λαϊκή και ποιητάρικη παράδοση του νησιού του για να στήσει την «9η Ιουλίου...». Αλλά πάνω απ' όλα λειτουργεί ως ποιητής, όχι ως εραμιστής: αναπλάθει το πρωτογενές ιστορικό υλικό, ελέγχει και μετριάξει κάποιες ακρότητες του ρομαντισμού και κατορθώνει να σκιαγραφήσει γήινους ήρωες ή και αντιήρωες (όπως ο Κυπριανός, η Χιώτισσα και ο βοσκός Δημήτρης). Η πρωταγωνιστική μορφή του Κυπριανού δεν είναι πια η «ξύλινη» μορφή του τυπικού ρομαντικού ήρωα, που αναλώνεται σε ηρωικές πράξεις και μεγαληγορίες· είναι μια ψυχολογημένη ανθρώπινη προσωπικότητα, που εμφανίζεται μεν σε επίσημες στιγμές με τη μορφή του εθνάρχη, να νοιάζεται για το ποίμνιό του και να αδιαφορεί για την προσωπική του τύχη, παράλληλα, όμως, εκδηλώνει επανειλημμένα τη λιποψυχία του και συγκινείται σχεδόν «χριστολογικά» όταν βλέπει το τέλος του να πλησιάζει (αλλά δεν δακρύζει μόνο στην τελική σκηνή). Επομένως, ο ποιητής της επικής σύνθεσης δεν χρειαζόταν να αντλήσει από τον Θέρσανδρο την εικόνα του δακρυσμένου Κυπριανού (μπορεί να μην τη γνώριζε καν), αφού είναι στις προτεραιότητές του να πλάσει μια ηρωική όσο και αδύναμη ανθρώπινα ποιητική μορφή, αρκετά ρεαλιστική όσο και πειστική, σχεδόν δίψυχη, που να μην ξεπερνά τα ανθρώπινα μέτρα. Επίσης, χρειάζεται να ξανατονίζεται διαρκώς ότι η χρήση του κυπριακού ιδιώματος είναι καθοριστική για τη διαμόρφωση μιας καίριας ποιητικής γλώσσας στα καλύτερα ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη, που παραμένουν αξεπέραστα εδώ και πάνω από έναν αιώνα. Όσο για τους μελετητές του έργου του, πάλι, αρκεί εν κατακλείδι να ειπωθεί ότι είναι καιρός να ενηλικιωθούν, αποφεύγοντας τη «σπασμωδική» (κατά τον όρο του Α. Αγγέλου) και, προπαντός, παραπλανητική επιστήμη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Π. Βουτουρής, «Βασίλης Μιχαηλίδης. Ένας άγνωστος εθνικός ποιητής», *Κονδυλοφόρος* 8 (2009 [= Καλοκαίρι 2010]) 149-161.
2. Πρώτος ο Α. Ιντιάνος (*Εκλογή από τα ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη*, Λευκωσία 1942, σ. ιγ') συνέδεσε τη στιχουργική της «Χιώτισσας» με την *Τουρκομάχο Ελλάδα*. Πιο πρόσφατα ο Γ. Κατσούρης (*Βασίλης Μιχαηλίδης, η ζωή και το έργο του*, Λευκωσία 1987, σσ. 273 και 301) πρόσεξε ότι ο Γ. Κηπιάδης χρησιμοποίησε το ίδιο μέτρο στα δύο ποιήματά του που επιτάσσονται στα *Απομνημονεύματά* του, ενώ ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής (*Ποιητάρικα Α'*, Λευκωσία 1988, σσ. 27-28) παρατήρησε ότι ο Γ. Λαφόν είχε χρησιμοποιήσει τον ίδιο στίχο πριν από τον Β. Μιχαηλίδη.
3. Α. Παπαλεοντίου, «Ερευνητικά ζητήματα και ζητούμενα στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη. Ένα παράδειγμα: “Το όρομαν του Ρωμιού”», *Ελληνικά* 59.1 (Καλοκαίρι 2009) 125-148, ειδικά σσ. 139-140. Χρειάζεται να σημειωθεί εδώ ότι ο Π. Β. παρευρισκόταν στην παρουσίαση της εργασίας αυτής (Πανεπιστήμιο Κύπρου, Μάιος 2008), ενώ στη συνέχεια, ένα μήνα αργότερα, το κείμενό μου κατατέθηκε αυτούσιο και διανεμήθηκε στα μέλη εκλεκτορικού σώματος για την αξιολόγησή μου (του οποίου μέλος ήταν και ο Π. Β.).
4. Κυριάκος Ιωάννου, *Ανέκδοτα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη (από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου)*, Λευκωσία 2008 [*Μικροφιλολογικά Τετράδια* 6], σ. 7.
5. Α. Παπαλεοντίου, «Μια “συνάντηση” του Βασίλη Μιχαηλίδη με τον Αλέξανδρο Σούτσο», *Στοχαστικές προσαρμογές*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2000, σσ. 57-66.
6. Αξίζει να επισημάνουμε εδώ ότι ο Γ. Κηπιάδης, λ.χ., παρουσιάζει τον Κυπριανό αρκετά διαφορετικά στους στίχους του («*Πικρώς αγόμενος κατηράσθη / Το θηριώδες της καταδίκης, / Υψώσας όμμα στον ουρανόν*», σ. 32) σε σχέση με τα *Απομνημονεύματά* του (σ. 22), όπου ο αρχιεπίσκοπος εμφανίζεται να αντιμετωπίζει τη θανάτωσή του με ψυχραιμία, να αδιαφορεί για την επίγειά ζωή, να ευλογεί την αγχόνη και να καλεί τον δήμιο να προχωρήσει στον απαγχονισμό του. Οι πληροφορίες αυτές επαναλαμβάνονται και από τον Γ. Σ. Φραγκούδη, *Η Κύπρις*, Αθήνα 1890, σ. 450.
7. Α. Παπαλεοντίου, «Πιθανή πηγή για την “9η Ιουλίου 1821...” του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 15 (2004) 21-23. Ο Π. Β. αποσιωπά εντελώς τα επιχειρήματα αυτά, όπως αποσιωπά και το γεγονός ότι και αρκετά άλλα από τα σημεία που θίγει για το «πρόβλημα» Β. Μιχαηλίδης, π.χ. για τη σχέση του με τη λαϊκή και λόγια παράδοση, για τη χρήση του κυπριακού ιδιώματος κτλ., έχουν τεθεί επανειλημμένα από την προγενέστερη έρευνα, λ.χ. από τον Γ. Κατσούρη (ό.π.) κ.ά. Βλ. και Α. Παπαλεοντίου, «Vassilis Michaelides, the poet of Cyprus», *In Focus* 2.2 (Ιούν. 2005) 61-72. Leonidas Galazis, «Implicit stage directions in the “9th July 1821 in Nicosia” by Vassilis Michaelides», *Hellenic Studies* 15.2 (2007) 139-160. Κ. Ιωάννου, «Η Κύπρις του Γ. Σ. Φραγκούδη ως πηγή ποιημάτων του Βασίλη Μιχαηλίδη», *Μικροφιλολογικά* 26 (2009) 14-18.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Δύο αθησαύριστες εκδόσεις του 19ου αι. στη Βιβλιοθήκη του Κωστή Παλαμά

Στον χώρο του Ιδρύματος Κωστή Παλαμά φυλάσσεται το σωζόμενο τμήμα της βιβλιοθήκης του ποιητή. Η βιβλιοθήκη σήμερα έχει οργανωθεί και καταγραφεί συστηματικά. Τα αποτελέσματα της εργασίας αυτής – εξαιρετικά χρήσιμη για τον πλούτο τεκμηριωτικού υλικού που προσφέρει

στον μελετητή του παλαμικού έργου – αποτυπώνονται στον έντυπο Κατάλογο της Βιβλιοθήκης Κωστή Παλαμά.¹ Από τη συστηματική καταγραφή, επίσης, προέκυψε και η ύπαρξη δύο εκδόσεων του 19ου αι., οι οποίες δεν εμφανίζονται στην πολύτιμη τρίτομη Βιβλιογραφία της περιόδου 1864-1990 των Φίλιππου Ηλιού - Πόπης Πολέμη (*Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1990. Συνοπτική αναγραφή*, τόμοι Α'-Γ', Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2006) ούτε και στην πολυτιμότερη και πλουσιότερη ψηφιακή βάση δεδομένων για την Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αι., η οποία παρέχεται από το Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη (Φίλιππος Ηλιού - Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, <http://www.benaki.gr/bibliology/19.htm>). Πιο συγκεκριμένα, οι δύο αυτές εκδόσεις είναι:

I. Το *Μυθολογικόν Συντίπα* από τις λαϊκές εκδόσεις του Ανέστη Κωνσταντινίδη με τα ακόλουθα βιβλιογραφικά στοιχεία:

Βιβλιοθήκη του Λαού Μυθολογικόν Συντίπα του φιλοσόφου τα πλείστα περίεργον Εκ της περσικής γλώσσης μεταφρασθέν Εν Αθήναις Εκ των καταστημάτων «Ανδρέου Κορομηλά» και «Κοραή» Ανέστη Κωνσταντινίδου 1885. Σχήμα 160, 17x12,2 εκ., σ. 74+[1]+1 λ. (ο τίτλος στο εξώφυλλο), αρ. 1560 του Καταλόγου της Βιβλιοθήκης Κωστή Παλαμά.

Ο τίτλος βρίσκεται εντός πλαισίου γραμμής, με μικρό τυπογραφικό κόσμημα στο κέντρο. Το κείμενο καταλαμβάνει τις σ. (1)-74. Στην επόμενη της 74, μη αριθμημένη σελίδα, δίνονται στον κολοφώνα οι εξής πληροφορίες:

Εν Αθήναις Εκ του τυπογραφείου «Ανδρέου Κορομηλά» και «Κοραή» Ανέστη Κωνσταντινίδου Κατά μήνα Ιούνιον 1885 Αριθμ. 46.

Στο οπισθόφυλλο τυπώνεται κατάλογος των εκδόσεων της σειράς «Βιβλιοθήκη του Λαού» και προσδιορίζεται η τιμή του εντύπου: *Τιμάται λεπτών 80.*

Στην ψηφιακή βάση για την Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα του Μουσείου Μπενάκη καταγράφονται 24 γνωστές εκδόσεις του *Συντίπα* (οι χρονολογημένες καλύπτουν την περίοδο 1804-1887), από τις οποίες 6 πραγματοποιούνται στην Αθήνα. Από τον εκδοτικό οίκο του Ανέστη Κωνσταντινίδη είναι γνωστές δύο εκδόσεις του *Συντίπα*, του 1882 και του 1887. Η παρουσιαζόμενη εδώ έκδοση του 1885, που παρεμβάλλεται, είναι παρόμοια με εκείνη του 1887 (βλ. Ηλιού-Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1990*, τόμ. Β', ό.π., αρ. 1887.84).

II. Η δεύτερη αθησαύριστη έκδοση είναι ένα ρομαντικό δράμα που τυπώθηκε στην Πάτρα:

*Η Ώδδα Δράμα τραγικώτατον εις πράξεις πέντε Συνταχθέν υπό *** και εκδοθέν υπό Ευθ. Αντωνίου Εν Πάτραις Τυπογραφείον Χαριλάου Θ. Αναγνωστοπούλου 1877. Σχήμα 4ο, 21x14 εκ., σ. 56 (ελλίπες και κολοβό), αρ. 519 του Καταλόγου της Βιβλιοθήκης Παλαμά.*

Στη σελίδα τίτλου [σ. (1)] ο τίτλος (*Η Ώδδα*) είναι χαλκογραφημένος και στο κέντρο της σελίδας υπάρχει μικρό χαρακτηριστικό (φοίνικας φλεγόμενος με σταυρό στο ράμφος και ήλιος στο βάθος). Στη σ. (2) αναφέρονται τα Πρόσωπα του δράματος (*ωδδα θυγάτηρ του Λεβενώπ και σύζυγος του Φρειδερίκου. / ρεγκλάρ μελλόγραμμαβρος της Ώδδας. / φρειδεरिकος ερημήτης θεωρούμενος και αναγνωρισθείς πρώην σύζυγος της Ώδδας. / λεβενωπ πατήρ της Ώδδας. / βουληων ερημήτης. / ανσελμος υπηρέτης του Λεβενώπ. / χρηστινα υπηρέτρια της Ώδδας. / ρεν υπηρέτης του Ρεγκλάρ. / γουλιελμος υιός της Ώδδας και του Φρειδερίκου. / Κυνηγοί και χωρικοί.*) Το κείμενο διανθίζεται με τυπογραφικά κοσμήματα και καλλωπίσματα. Από το βιβλίο λείπουν οι σ. 3-6 και οι σελίδες μετά την 56 (πιθανότατα ένα τυπογραφικό δυάδιο, δηλαδή 8 σελίδες).

Πρόκειται στην πραγματικότητα για μετάφραση έργου του Γερμανού Joseph Marius Franz von Babo (1756-1822), που διασκεύασε ο Ιταλός Antonio Morrochesi (1768-1838).²

Οι συντελεστές της έκδοσης (ο επιμελητής, Ευθ. Αντωνίου, και ο εκδότης, Χαρίλαος Θ. Αναγνωστόπουλος) δεν φαίνεται να άφησαν κάποιο άλλο εκδοτικό ίχνος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κατάλογος της Βιβλιοθήκης Κωστή Παλαμά, Σύνταξη: Γιάννης Ξούριας - Λίλα Θεοδόση - Σοφία Μούστου, επιμ. Γιάννης Ξούριας, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2010.
2. Βλ. *Odda, ossia la Donna di due mariti*, *Dramma inedito di F. Babo, riduzione dal teatro tedesco di Antonio Morrochesi*, Roma, G. Puccinelli, 1805.

Γιάννης Ξούριας

Αθησαύριστες και άγνωστες εκδόσεις

1. Άγνωστος στην Κυπριακή βιβλιογραφία είναι ο εξής τίτλος βιβλίου: *Τάδε έφη ο Πεννοφόρος. Η κωμωδία της εποχής μας. Σατυρικά ποιήματα. Ο πρώτος τόμος, Λευκωσία 1941*, σσ. 44. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι πίσω από το φιλολογικό ψευδώνυμο Ο Πεννοφόρος βρίσκεται ο Τεύκρος Ανθίας (= Ανδρέας Παύλου), ο οποίος υπέγραφε ως Πεννοφόρος σατυρικά ποιήματά του στην εφ. *Ελευθερία* (π.χ. 1939) και στο περ. *Κυπριακή Επιθεώρησης* (π.χ. 1943), σύμφωνα με τους Ν. Παναγιώτου - Π. Παρασκευά, *Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Λευκωσία 1984, σ. 33. Το βιβλίο αυτό του Ανθίας, καθώς και όσα ακολουθούν, απόκειται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη (Shelfmark 11410.b.48.). Βέβαια, ο Ν. Παναγιώτου αναφέρει ότι ο Τ. Ανθίας εξέδωσε κατά το 1941 σειρά ολιγοσέλιδων φυλλαδίων με σατυρικά ποιήματα, πάντα με τον τίτλο *Τάδε έφη Πεννοφόρος* (*Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 14, 2010, σ. 43).

2. Ο Νικόλαος Πεπές (γενν. 1912) είναι γνωστός για το έργο του

Κοινωνικά θύματα [δράμα σε τέσσερις πράξεις], Λευκωσία 1943 (βλ. Κύπριοι Συγγραφείς, Εκδόσεις Χρ. Ανδρέου, τόμ. 4, σ. 1276). Σημειώνεται ότι τρία χρόνια πριν από την έκδοση του έργου του αυτού ο Πεπές εξέδωσε βιβλίο με τίτλο *Η βιογραφία μου*, Λευκωσία 1940, και ένα χρόνο μετά εξέδωσε *Το ανθρώπινο δράμα, Σε πράξεις τρεις*, Νέον Χωρίον Κυθρέας 1944, σσ. 24, και τα δύο αβιβλιογράφητα. (Shelfmark X.808/10537 και 11705.de.55., αντίστοιχα).

3. Ο Νίκος Βασιλειάδης, άγνωστων βιογραφικών στοιχείων (ίσως Ελλαδίτης), εξέδωσε το άγνωστο στην Κυπριακή βιβλιογραφία έργο του *Οι νεοσύλλεκτοι της Θεσσαλίας. Κωμωδία εις πράξεις δύο*, *Εν Λευκωσία 1907*, σσ. 24 (Shelfmark 11758.d.45.(3)).

4. Ελλαδίτης, σίγουρα, με πλούσια όμως δράση στην ελληνική ομογένεια της Ρουμανίας, είναι ο Κωνσταντίνος Σ. Πέρβελης, γνωστός θεατρικός συγγραφέας και επικεφαλής του Ελληνικού Θιάσου που έκανε τακτικές επισκέψεις στην Κύπρο, όπως αναφέρει ο Γ. Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο, Α΄, 1860-1939*, Λευκωσία 2005, σσ. 47, 48, 127, 134. Ο Πέρβελης είναι γνωστός για τη σειρά έργων του Εθνικόν Δραματολόγιον, όπου εντάσσεται το έργο του *Λαΐς η Κορινθία: Τραγωδία εις πράξεις έξ*, *Εκ του τυπογραφείου Δημητρίου Νικολαέσκου, Κωνσταντσα 1891*. Αβιβλιογράφητο, ωστόσο, παραμένει το βιβλίο του Εθνικόν δραματολόγιον. *Το Όνειρον. Δράμα οικογενειακόν πρωτότυπον εις πράξεις πέντε και εικόνας έξ*, *Έκδοσις Β΄, Εν Λάρνακι εκ του τυπογραφείου «Αλβιών» 1896*, σσ. 60 (Shelfmark 11758.f.44.(6.)). Το βιβλίο δεν ανήκει, βέβαια, στην Κυπριακή λογοτεχνία, όμως εκδόθηκε και ανεβάστηκε επί σκηνής στην Κύπρο και οπωσδήποτε διαμόρφωσε και επηρέασε το θεατρικό και αναγνωστικό κοινό της Κύπρου.

5. Οι πιο πάνω παρατηρήσεις μου για τον Πέρβελη, ισχύουν, τηρουμένων των αναλογιών, και στις εξής τέσσερις άλλες περιπτώσεις: α) Ευάγγελου Παντόπουλου β) Άγγελου Βάζα γ) Η. Ξ. (= Ησαΐα Ξενοφώντος) και δ) Κώστα Ι. Παπαδόπουλου.

α) Ο γνωστός στην Κύπρο Ελλαδίτης Άγγελος Βάζας (1890-1948), που συνέδεσε το όνομα το δικό του και της ευρύτερης οικογένειάς του με το θέατρο της Κύπρου (βλ. περ. *Πνευματική Κύπρος*, ΙΕ΄, 171, Δεκ. 1974, σσ. 69-70), διασκεύασε και εξέδωσε το έργο του Augusto Novelli (1867-1927) *Η μάνα. Δράμα σε τρεις πράξεις. Διασκευή Άγγ. Βάζα*, Λευκωσία 1940, σσ. 32, άγνωστο στην Κυπριακή βιβλιογραφία (Shelfmark 11758.n.22.).

β) Ο γνωστός Ελλαδίτης θιασάρχης Ξενοφών Ησαΐας, που κατ' επανάληψη ανέβασε επί σκηνής τα έργα *Κοινωνικός θάνατος* και *Ο ρακοσυλλέκτης* (βλ. Κατσούρης, *ό.π.*, σσ. 147, 282 κ.α.), δεν δίστασε να εκδώσει τις μεταφράσεις αυτές ως εξής: Paolo Giacometti, *Ο κοινωνικός θάνατος. Δράμα... μεταφρασθέν εκ του Ιταλικού. Εκδότης Ξ. Η.*, *Εν Λευκωσία 1906*, σσ. 62, και Félix Pyat (1810-1889), *Ο ρακοσυλλέκτης των Παρισίων. Δράμα εις πράξεις 5... εκ του Γαλλικού. Εκδότης Ξ. Η*, *Εν Λάρνακι 1897*, σσ. 90, άγνωστο στην Κυπριακή βιβλιογραφία (Shelfmark 11758.f.44.(7.)). Άλλο έργο του Giacometti που ανεβάστηκε επί σκηνής στην Κύπρο είναι η *Εκπεσούσα γυνή*.

γ) Ο Κώστας Ι. Παπαδόπουλος, κατά το πρότυπο των τριών πιο πάνω, μετέφρασε το έργο της Max du Veuzit (ψευδ. Alphosine Simonet), *Ο πατέρας. Το βραβευμένο θεατρικό έργο της γλυκυτάτης συγγραφέως Μαξ ντυ Βεζίτ* (μετάφραση: Κώστα Ι. Παπαδοπούλου). Και ανέκδοτα απ' το ελληνικό θέατρο. Έκδοσις Κίκη Στρατή, Λάρνακα [1936], σσ. 32, άγνωστο στην Κυπριακή βιβλιογραφία (Shelfmark 11735.k.84.).

6. Άγνωστα στην Κυπριακή βιβλιογραφία είναι επίσης τα βιβλία των Ευριπίδη Νεοκλέους και Α. Αθηνοδώρου, *Αυτοί που δεν λύγισαν, σε πράξεις τέσσερις κτλ.*, Κύπρος 1963, σσ. 36 (Shelfmark X.909/935), του Γ. Δρουσιώτη, *Πίστεια και ξαναγυρίζω. Δράμα εις δύο πράξεις, Λευκωσία 1949*, σσ. 24 (Shelfmark 11704.f.5.) και του Παύλου Δ. Φουσεντζίδη, *Μετά την καταγίδα. Δράμα σε τρεις πράξεις. (Μελοποίησης Αχιλλέα Λυμπουρίδη)*, Λάρνακα 1949, σσ. 88 (Shelfmark 11704.b.5.).

7. Μεγάλη σύγχυση υπάρχει για το όνομα Δημήτριος Αναστασόπουλος, στον οποίο αποδίδονται πλείστα όσα θεατρικά, ποιητικά ή εκπαιδευτικά έργα (βλ. *Κύπριοι Συγγραφείς, ό.π.*, σ. 51 και Κλ. Ιωαννίδη, *Ιστορία της νεώτερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία 1986, σ. 63). Αυτό που επιθυμώ να τονίσω είναι ότι ο εκ Δερβενίων Κορινθίας εκπαιδευτικός Δημήτριος Αναστασόπουλος καμιά σχέση δεν έχει με το Δημήτριο Αναστασόπουλο (του Γκαλέκα), όπως υπάρχει η εντύπωση ως τώρα. Το πλήρες όνομα του πρώτου είναι Δημήτριος Ν. Αναστασόπουλος, ενώ του άλλου είναι Δημήτριος Ε. Αναστασόπουλος (Ο Γκαλέκας). Ο Δημήτριος Ν. Αναστασόπουλος, διδάκτωρ μαθηματικών, διετέλεσε γυμνασιάρχης στην Πάφο κατά το σχολικό έτος 1906-1907, όπως τουλάχιστον εξάγεται από το βιβλίο του Ημιγυμνάσιον Πάφου. Τα κατά την διεύθυνσιν Δημητρίου Ν. Αναστασοπούλου εν τω σχολικώ έτει 1906-1907 πεπραγμένα. (Λόγος απαγγελθείς υπό Δ. Ν. Αναστασοπούλου, Εν Πάφω 1908, σσ. 16) (Shelfmark 12301.bb.36.(2.)). Ο ίδιος αυτός εκπαιδευτικός υπηρέτησε και στο Ημιγυμνάσιον Λεμεσού από το Μάρτιο του 1913 ως τον Ιούνιο του 1914, όπου δίδασκε μαθηματικά και φυσική (βλ. Αριστ. Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, Λεμεσός 1929, σ. 94). Ο Δημήτριος Ε. Αναστασόπουλος ή Δημήτριος Ε. Γκαλέκας έγραψε, κατά χρονολογική σειρά, τα εξής έργα: 1) *Ο ταγματάρχης Λώρης. Τραγωδία ηρωϊκοτάτη (πρωτότυπος) εις πράξεις τέσσαρας και εικόνας πέντε υπό Δημητρίου Αναστασοπούλου* (του Γκαλέκα), Κάϊρον, Τυπογραφείον Λ. Φώσκολου 1897. 2) [ANASTASOPOULOS, Dem., called Ho Gkalekas] *Ο Βαρελοφόρος. Κωμειδύλλιον πρωτότυπον εις πράξεις δύο, Εν Λεμησώ Κύπρου*, 1898, σσ. 36. (Shelfmark 11758. bb.30.(2.)). 3) [ANASTASOPOULOS, Dem., called Ho Gkalekas] *Άσματα ηρωϊκά ανέκδοτα. Ποίημα πολεμικόν. Ύμνος εις τον Σμολένσκην Νταβέλη. Η Ελλάς εις τα τέκνα της, Εν Λάρνακι Κύπρου* 1898, σσ. 16. (Shelfmark 11586. h.60.(1.)). 4) [GALEKAS, Dēmētrios Ē.] *Ελευθέριος Βενιζέλος. Τραγωδία πρωτότυπος εις πράξεις τρεις, Εν Λάρνακι* 1912, σσ. 56, άγνωστο στην Κυπριακή βιβλιογραφία (Shelfmark 11758.cc.10.(2.)). Αν ο Άγγλος λειτουργός της Βρετανικής Βιβλιοθήκης με το μεσαίο αρχικό

όνομα **Ε.** μεταγράφει στα αγγλικά το ελληνικό **Η.** (πρβ. Άγιος Ηλίας > Ayios Elias, Ατρόμητος > Atromētos), τότε είμαι βέβαιος ότι το όνομα Δημήτριος **Ε.** Αναστασόπουλος (άλλως Γκαλέκας) πρέπει να διορθωθεί σε Δημήτριο **Η.** Αναστασόπουλο και να ταυτιστεί με το Δημήτριο **Η.** Γκαλέκα, πολυγραφότατο ποιητή και θεατρικό συγγραφέα, με καταγωγή από την Άμφισσα, ο οποίος το 1902 εξέδωσε στην Αλεξάνδρεια την εξής ποιητική συλλογή: Δημητρίου Η. Γκαλέκα, *Ο τραγουδιστής του Ολύμπου, Εν Αλεξανδρεία, Τύποις Ερμού 1902.* Ο Γκαλέκας επανεξέδωσε την ίδια ποιητική συλλογή στο Βόλο, επαυξημένη με καινούρια ποιήματα ως εξής: Δημητρίου Η. Γκαλέκα, *Ο τραγουδιστής του Ολύμπου, Εν Βόλω, Τύποις Ν. Ρουσοπούλου 1904,* στις σελίδες 77-79 του οποίου περιλαμβάνεται ποίημα για τον Παύλο Μελά.

8. Εντελώς ενημερωτικά σημειώνεται εδώ ότι στο όνομα Δ. Γκολικά αποδίδεται το έργο *Η σφαγιασθείσα Σμύρνη. Τραγωδία επίκαιρος εις πράξεις 2 και εικόνας τρεις, Εν Αθήναις 1922,* σσ. 32.

Βέβαια, όλες οι πιο πάνω επισημάνσεις θα πρέπει να επιβεβαιωθούν και εξ αυτοψίας στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Μόνο έτσι μπορεί να εξακριβωθεί η ουσιαστική σχέση ανάμεσα στο θεατρικό έργο του Αλέξανδρου Α. Φοίβου, *Η ορφανή της Χίου, ή Ο θρίαμβος της αρετής. Δράμα πρωτότυπον εις πράξεις πέντε, Εν Αθήναις 1881,* σσ. 61 (Shelfmark 20003.dd. 58.) και στο δίτομο μυθιστόρημα του Ιάκωβου Γ. Πιτζιπίου, *Η ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής, Εν Ερμουπόλει 1839* (Shelfmark C.120.b.10.), *Εν Αθήναις 21863* (Shelfmark 12470.aa.14.).

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

80

«Ο δέσμιος γεωργός» του Αδάμου Χριστοφόρου Γαλανού (1876-1939)

Υπάρχουν μαρτυρίες ότι τα έργα του Αδάμου Χρ. Γαλανού «*Ουαί δι' ού το σκάνδαλον έρχεται*» (1934) και *Ο φιλάργυρος ανεβάστηκαν* επί σκηνής (Π. Ευαγγέλου, *Η ιστορία της Ξυλοφάγου, Λευκωσία 1985,* σ. 74), ενώ ένα φωτοτυπημένο αντίτυπο του έργου του *Η αρπαγή της Ελένης* (1925), που απόκειται στο Αρχείο μου, φέρει την εξής επί της σελίδας 17 σημείωση: «*Πρόκειται να δραματοποιηθή να παίξετε*» (sic). Δεν έχουμε καμιά απολύτως μαρτυρία για το έργο *Η μητριά* (1925), ο τίτλος του οποίου υπονοεί, βέβαια, την Αγγλία, γεγονός που πιθανόν ήταν ανασταλτικός παράγοντας για την εξασφάλιση της σχετικής άδειας ανεβάσματός του. Σε ό,τι αφορά τὸ θεατρικό «*Ο δέσμιος γεωργός*»,¹ θα ήθελα να σημειώσω ότι δεν ευτυχίσαμε να έχουμε το ιδιόχειρο χειρόγραφο του συγγραφέα, έχουμε όμως επίσημο αντίγραφο του υπογραμμένο από τον ίδιο το Γαλανό, καθώς και από τους δυο

αντιγράψαντες. Επομένως, δεν πρέπει να υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι το κείμενο του έργου αυτού είναι ακριβώς το ίδιο με το πρωτότυπο απ' όπου αντιγράφηκε. Παλαιότερα, λοιπόν, όσοι ενδιαφέρονταν να έχουν αντίτυπο κάποιου έργου, έντυπου ή μη, δεν δίσταζαν να το αντιγράψουν. Εκ των πραγμάτων, όμως, ήταν αδύνατο, να μη σημειωθούν λάθη κατά την αντιγραφή, ιδιαίτερα αν το πρωτότυπο δεν ήταν έντυπο αλλά χειρόγραφο. Σκόπιμες παραλείψεις, προσθήκες, συντομεύσεις, παρανοήσεις παρατηρούνται κάποτε, όταν η αντιγραφή γίνεται βιαστικά και πρόχειρα, για να ικανοποιήσει προφανώς μια ομαδική ανάγκη, όπως π.χ. την εξασφάλιση πολλών αντιτύπων του έργου για σκοπούς ανεβάσματος του επί σκηνής. Έχω υπόψη μου δακτυλόγραφο χειρόγραφο του «Φιλάργγυρο» (πολλοί δίνουν στο έργο τον τίτλο «Τσιγκούνης»), το οποίο ανεβάστηκε επί σκηνής στο Πατρικί Αμμοχώστου (βλ. Ν. Καϊτάνη, *Κυπρομάνα, Λευκωσία* 1997, σ. 4). Το δακτυλόγραφο αυτό βρισκόταν στην κατοχή του λαϊκού ποιητή Νικόλα Γ. Καϊτάνη (1918-2008), ο γιος του οποίου μου το παραχώρησε για μελέτη και αξιολόγηση. Οι αντιγραφείς του θεατρικού αυτού έργου, για διάφορους λόγους, προχώρησαν στη συντόμευσή του, παραλείποντας ορισμένες σκηνές και επεισόδια, ίσως για να εξοικονομήσουν χρόνο, άλλαξαν τη σειρά της εξέλιξής του, μετονόμασαν τον Φιλάργγυρο σε Αργύρη και παρέφθειραν δυσνόητες λέξεις. Την ίδια τύχη είχε επίσης το έργο του Γαλανού «*Ουαί δι' ου το σκάνδαλον έρχεται*» (1934), το οποίο μετονομάστηκε από τον ποιητάρη Α. Π. Μαππούρα (1918-1997) σε «*Τραγούδι της Παγώνας και του Ζαγρούλ Αγά*». Ο ποιητάρης αυτός μάλιστα μου παρουσίασε το έργο ως δικό του και με επιστολή του ημ. 1.5.1974 με παρακάλεσε να μεσολαβήσω για να παιχτεί από το ΡΙΚ (βλ. Κ. Γιαγκουλλή, *Αρχείο Ποιητάρηδων. Φάκελος Ανδρέα Π. Μαππούρα, Λευκωσία* 1997, σ. 20). Οι πιο πάνω παρατηρήσεις ισχύουν εν πολλοίς και για ορισμένα θεατρικά του Π. Λιασίδα, τα οποία δεν είχαν την τύχη να εκδοθούν, αλλά ευτύχησαν ν' ανεβούν επί σκηνής κατά διάφορα χρονικά διαστήματα (πρβ. έργο «*Αγάπη νικητής*»). Θα έλεγε κανείς ότι τα θεατρικά αυτά έργα κυκλοφορούν σε παραλλαγές, όπως ακριβώς και τα δημοτικά μας τραγούδια.

Επιθυμώ να επαναλάβω, ωστόσο, ότι το κείμενο του χειρογράφου απ' όπου εκδόθηκε «*Ο δέσμιος γεωργός*» ουδόλως παραχαράκτηκε με οποιοδήποτε τρόπο. Η αντιγραφή του υποδηλώνει έμμεσα ότι ανεβάστηκε επί σκηνής, δεν γνωρίζουμε όμως πότε και πού. Το χειρόγραφο του έργου απόκειται στο Αρχείο του Κ. Χρυσάνθη (1915-1998), η σύζυγος του οποίου μου το παραχώρησε προς έκδοση το Μάρτιο του 1999. Η έκδοσή του πραγματοποιήθηκε το 2001 (βλ. *Επετηρίδα Κ.Ε.Ε., XXVII, Λευκωσία* 2001, σσ. 411-427). Υποψιάζομαι βάσιμα ότι το χειρόγραφο αυτό παραχωρήθηκε στο Χρυσάνθη είτε από το γεωπόνο Άνθιμο Πανάρετο (1898-1981), ο οποίος αρεσκόταν στη συλλογή τέτοιων έργων, κυρίως λαϊκών ποιημάτων και λαογραφικού υλικού. Ο Πανάρετος παραχώρησε και άλλοτε στο φίλο του Χρυσάνθη υλικό που αφορούσε τον ποιητάρη Κυριάκο Στυλιανού (1893-1958), από την Άχνα, με τον

οποίο αλληλογραφούσε τακτικά (βλ. *Λαογραφική Κύπρος* 6 (1976) 53-57). Μια άλλη πιθανότητα είναι το χειρόγραφο αυτό να προέρχεται από το Αρχείο της Μαρίας Π. Ιωάννου (1895-1970), του Λυκείου Ελληνίδων Αμμοχώστου, απ' όπου προέρχονται χειρόγραφα του ποιητάρη Χρ. Παλαίση (1872-1949), που εξέδωσε αργότερα ο Χρυσάνθης (βλ. *Λαογραφική Κύπρος* 6 (1976) 49-52).

Σε ό,τι αφορά τη χρονολογία γραφής του θεατρικού αυτού, θα έλεγα ότι αυτή πρέπει ν' αναζητηθεί μεταξύ των ετών 1922-1932, αφού ληφθεί υπόψη ότι στα χρόνια αυτά έχουμε πολλά λαϊκά ποιήματα που αναφέρονται στην οικονομική, γεωργική και οικονομική κατάσταση της Κύπρου, με άξονα αναφοράς κυρίως την τοκογλυφία, αφενός, με δημιουργούς τους ποιητάρηδες Αρ. Νικολάου και Χρ. Παλαίση, και τον κομμουνισμό (1925 κ.ε.), αφετέρου, με δημιουργούς τους ποιητάρηδες Κ. Φιλίππου, Χρ. Πτωχόπουλο, Χατζηδημήτρη Χ. Ιωαννίδη κ.ά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Δέσποινα Κωνσταντίνου (βλ. *Άνευ*, τχ. 36, Άνοιξη 2010, σ. 27) πληροφορεί για ακόμα ένα θεατρικό του Γαλανού με τίτλο «Τιμητική εκδίκησης», με τη σημείωση ότι λανθάνει, χωρίς ωστόσο να αποκαλύπτει την πηγή απ' όπου αντλεί την πληροφορία της. Από ανέκδοτη βιογραφία του Γαλανού, που ετοίμασε στις 26.2.1963 ο διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Άχνας Παύλος Κάννας (γενν. 1918), πληροφορούμαστε τον τίτλο ενός ακόμη λανθάνοντος θεατρικού έργου του Χρ. Γαλανού, που τιτλοφορείται «Πασκασμένοι τζι απάσκαστοι».

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

80

Για τον Δέσμιο γεωργό του Α. Χ. Γαλανού

Στη μνήμη του Γιάννη Κατσούρη, που πρώτος εκτίμησε την αξία των θεατρικών κειμένων του Α. Χ. Γαλανού

Πολλά είναι τα κενά και τα αναπάντητα ερωτήματα που παραμένουν και δεν μας επιτρέπουν να έχουμε μια πλήρη εικόνα τόσο για τη συνολική συγγραφική παραγωγή του αχνιώτη θεατρικού συγγραφέα και λαϊκού ποιητή Α. Χ. Γαλανού (κατά κόσμον Χατζηαδάμου Χριστοφόρου, 1876-1939)¹ όσο και για το χειρόγραφο θεατρικό του κείμενο *Ο δέσμιος γεωργός*, που δημοσιεύτηκε το 2001 από τον Κ. Γ. Γιαγκουλλή.² Ειδικότερα, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον χρόνο γραφής του πιο πάνω κειμένου, αν και διατυπώθηκε η άποψη ότι αυτό γράφτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1910, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται· ακόμη, οι πληροφορίες γύρω από την τύχη του χειρογράφου είναι συγκεχυμένες και ανεπαρκείς.³

Δεν θα μπορούσαμε, βέβαια, να εντοπίσουμε δραματουργικές αρετές στον *Δέσμιο γεωργό*· ωστόσο, πρόκειται για τολμηρό για την εποχή του θεατρικό κείμενο, στο οποίο όχι μόνο καυτηριάζεται η διοικητική και κοινωνική

αναλγησία απέναντι στα προβλήματα της εξαθλιωμένης αγροτικής τάξης και σατιρίζεται ο ανώτερος κλήρος για τη συμπόρευσή του με τους εκμεταλλευτές των γεωργών, αλλά επιπλέον αναπλάθεται η πάλη κοινωνικών ομάδων και τάξεων στην Κύπρο των αρχών του εικοστού αιώνα (όχι με μαρξιστική οπτική, μα πάντως με παρρησία και ευαισθησία).

Ο δέσμιος γεωργός δομείται σε έξι πράξεις κατά τρόπο που προδίδει αφελή θεατρική γραφή, καθότι αυτές, όντας πολύ περιορισμένες σε έκταση, συνιστούν κατ' ακρίβεια σκηνές που συνθέτουν ένα μονόπρακτο. Στην αρχή περιγράφεται η κυνική στάση του γιατρού και του δικηγόρου απέναντι στον γεωργό, καθώς αυτοί τον εκβιάζουν να πληρώσει ό,τι οφείλει στον γιατρό για την περίθαλψή του όταν εκείνος λιποθύμησε από τις στερήσεις και την παρατεταμένη εξαθλίωση. Αργότερα ο ταλαίπωρος αγρότης, από τη μια, εξαναγκάζεται από έναν τοκογλύφο να υποθηκεύσει το σπίτι του και να υπογράψει χρεωστικά γραμμάτια και, από την άλλη, δέχεται την επίσκεψη του κυβερνητικού φοροεισπράκτορα που απαιτεί και εισπράττει τους ανεισπρακτους φόρους πουλώντας σε δημοπρασία τον γαϊδάρό του. Έπειτα τον γεωργό επισκέπτονται ο καλόγερος και ο αρχιερέας, που, αν και γνωρίζουν την οικτρή κατάσταση στην οποία βρίσκεται, δεν παραλείπουν να ζητήσουν την ελεημοσύνη του προκαλώντας τη δίκαιη αγανάκτησή του: «Άλλον σαράκιν είσθε σεις, λύμη της κοινωνίας / μιαν μόνην σκέψιν έχετε, το πάχος της κοιλίας!». ⁴ Ο αρχιερέας, που στο θεατρικό κείμενο αποκαλείται αμφίσημα αρχιθύτης, δεσμεύεται να μεσολαβήσει στον Βαλή (έπαρχο), ώστε να ληφθούν μέτρα για την ανακούφιση της αγροτικής τάξης, ζητώντας ως αντάλλαγμα την καταβολή των εκκλησιαστικών φόρων από τους γεωργούς και προειδοποιώντας για την παραδειγματική τιμωρία εκείνου που δεν θα τακτοποιήσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις: «Ο ιερέας άταφον τότε θα τον αφήσει / κι αλλοίμονον! Ο Πλάστης του δεν θα του συγχωρήσει». ⁵

Από το σπίτι του γεωργού μεταφερόμαστε σε ένα δεύτερο σκηνικό χώρο, στο γραφείο του Βαλή. Εκεί ο αρχιθύτης μάταια προσπαθεί να πείσει τον Τούρκο αξιωματούχο να επιβάλει χρεοστάσιο για ανακούφιση της αγροτικής τάξης, καθότι εκείνος φοβάται πως με τη λήψη του πιο πάνω μέτρου θα επερχόταν κοινωνική αναταραχή και κινητοποίηση των υπόλοιπων επαγγελματιών ομάδων για βελτίωση των όρων εργοδότησής τους. Επανερχόμαστε στον πρώτο σκηνικό χώρο, όπου ο γεωργός ενημερώνεται για την αρνητική έκβαση της συνομιλίας του αρχιθύτη με τον Βαλή και αμέσως μετά συλλαμβάνεται από την αστυνομία, την ίδια στιγμή που οι δανειστές του εκδηλώνουν τις άγριές τους διαθέσεις εναντίον του. Ο γεωργός στην ανάκριση τονίζει πως για είκοσι χρόνια υποφέρει από την εκμετάλλευση των εμπόρων και των τοκογλύφων και ζητεί, αντί να φυλακιστεί, να δώσει την κτηματική του περιουσία στους δανειστές του. Μετά την απόλυσή του από την αστυνομία, οι δανειστές του καταχωρούν αγωγή εναντίον του στο δικαστήριο, όπου ο ταλαίπωρος αγρότης αθρώνεται, ενώ ο τοκογλύφος και

ο έμπορος καταδικάζονται σε ισόβια δεσμά και ο γιατρός και ο δικηγόρος κατηγορούνται για κοινωνική αναληγσία: «Αφού οι επιστήμονες γενούν ανθρωποφάγοι, / ποίος την τάξιν ημπορεί στο μέλλον να φυλάγει; / Δεν βλέπετε τι έγινεν έξω στα άλλα μέρη / ακμάζει ο κομμουνισμός· αυτό λοιπόν συμφέρει;»⁶

Ωστόσο, στο τέλος δεν θριαμβεύει η δικαιοσύνη, καθώς στο κρατητήριο (που είναι ο τρίτος σκηνικός χώρος) ο δικηγόρος καθησυχάζει τους υπόλοιπους κρατούμενους ότι θα ζητήσει χάρη από τον Βαλή και θα προσπαθήσει να επηρεάσει την απόφασή του με δωροδοκία. Το αίτημά του εγκρίνεται και μέσα σε λίγες ώρες οι εκμεταλλευτές του γεωργού απολύονται, ενώ εκείνος μένει «νεός και ακίνητος». ⁷ Παρόμοια, στη *Μητριιά* (1925) του ίδιου συγγραφέα, μια σατιρική αλληγορική αποτύπωση της ανάληγτης αγγλικής διοίκησης της Κύπρου, η δικαιοσύνη δεν θριαμβεύει, καθότι στο τέλος του δράματος η συμμόρφωση της μητριάς στο δίκαιο δεν επιβάλλεται, αλλά εναπόκειται στην καλή της θέληση και μόνο.⁸

Αν και δεν γνωρίζουμε από αυτοψία το χειρόγραφο του *Δέσμιου γεωργού*, υποστηρίζουμε ότι από ενδοκειμενικές ενδείξεις αποδεικνύεται ότι η χρονολόγηση του κειμένου στα τέλη της δεκαετίας του 1910⁹ είναι εσφαλμένη. Συγκρίνοντας το δράμα αυτό με τη *Μητριιά* ως προς τα στοιχεία θεατρικότητας, διαπιστώνουμε ότι υπερέχει αισθητά και από την άποψη της συχνότερης και συστηματικής αξιοποίησης σκηνικών οδηγιών, που θα διευκόλυναν μια ενδεχόμενη παράστασή του (σε αντίθεση με τη *Μητριιά*, όπου εντοπίζονται μόνο δύο μονολεκτικές διδασκαλίες,¹⁰ στον *Δέσμιου γεωργό* αυτές ανέρχονται σε τριάντα δύο) και από την άποψη της αληθοφάνειας των συγκρούσεων που δεν παρουσιάζονται μανιχαϊστικά, όπως στην αλληγορική σάτιρα της σκληρής μητριάς, αλλά αποδίδονται μέσα στα συμφραζόμενα της διαπλοκής συγκρουόμενων συμφερόντων, εξαιτίας των οποίων υποφέρει η αγροτική τάξη. Αναμφίβολα, ως *terminus post quem* για τη συγγραφή του *Δέσμιου γεωργού* μπορεί να θεωρηθεί με ασφάλεια το 1917, καθότι στην πράξη Ε' ο δικαστής, αιτιολογώντας την απόφασή του για άθώωση του γεωργού, υποδεικνύει στους εκμεταλλευτές του πως με την άτεγκτη στάση τους απέναντι στην αγροτική τάξη ουσιαστικά συνεργούν σε μια εξέλιξη ανεπιθύμητη για τον ίδιο, δηλαδή στην εξάπλωση του κομμουνισμού, όπως έγινε «σε άλλα μέρη», όπου αυτός «ακμάζει». ¹¹ Αν, με βάση την πιο κάτω ενδοκειμενική αναφορά, υποστηρίζουμε ότι ο *δέσμιος γεωργός* γράφτηκε αμέσως μετά τη Ρωσική Επανάσταση, ίσως το 1918, ουσιαστικά ταυτίζουμε αυθαίρετα τα «άλλα μέρη» με τη Σοβιετική Ένωση και υιοθετούμε την ανιστόρητη άποψη ότι η προλεταριακή επανάσταση δεν συνάντησε εμπόδια, επιβλήθηκε και άκμασε αμέσως μετά την εκδήλωσή της. Για τους πιο πάνω λόγους, θεωρούμε ότι πρέπει να διερευνηθεί ακόμη περισσότερο το ζήτημα της χρονολόγησης του *Δέσμιου γεωργού*, που ενδέχεται να γράφτηκε κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1920.¹²

Πάντως σε κανένα από τα θεατρικά κείμενα της πρώτης περιόδου του κυπριακού θεάτρου (1869-1925) δεν εντοπίζουμε το θέμα της εξαθλίωσης

των Κυπρίων αγροτών. Όντας ένα τολμηρό για την εποχή του θεατρικό κείμενο, ο *Δέσμιος γεωργός* θα μπορούσε να θεωρηθεί προδρομικό (για τα κυπριακά δεδομένα) εργατικό δράμα,¹³ καθότι σε αυτό διεκτραγωδεύεται η δεινή θέση στην οποία βρίσκεται μια κοινωνική τάξη και αποτυπώνεται η σύγκρουσή της με τις υπόλοιπες. Θα μπορούσε λοιπόν να διερευνηθεί πόσα και ποια εργατικά δράματα υπάρχουν στην κυπριακή θεατρική παραγωγή (1925 και εξής)¹⁴ και παράλληλα να ανιχνευθούν οι ενδεχόμενες απηχήσεις της σοσιαλιστικής ιδεολογίας σε αυτά. Επιπλέον, θα μπορούσαν να εξεταστούν συγκριτικά ενδιαφέροντες θεματικοί ρόλοι, όπως είναι λόγου χάρη του κληρικού, του τοκογλύφου, του δικηγόρου και του γιατρού, που στον *Δέσμιο γεωργό* δέχονται τα βέλη της ευθύβολης σάτιρας του Α. Χ. Γαλανού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. [Συλλογικό έργο], *Η Άχνα*. Γενική επισκόπηση (επιμ. Κυρ. Χατζηιωάννου), Λευκωσία, Συνεργατικό Ταμειστήριο Άχνας, 1994, 199-200. Για το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας του συγγραφέα, βλ. [Συλλογικό έργο], *Άχνα*. Γενεαλογικό δέντρο και άλλα σχετικά (επιμ. Κυρ. Χ. Βάσιλας), Λάρνακα, Σύνδεσμος Αχιωτών Λονδίνου, 1995, 124-5. Σε πρόσφατη εργασία καταγράφονται άγνωστες μέχρι τώρα βιογραφικές πληροφορίες για τον συγγραφέα. Βλ. Δέσποινα Κωνσταντίνου, «Α. Χ. Γαλανός: Πίσω από ένα ψευδώνυμο», *Άνευ* 36 (Άνοιξη 2010) 25-32.
2. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, «Ένα ανέκδοτο θεατρικό έργο του Αδάμου Χρ. Γαλανού»: *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXVII*, Λευκωσία 2001, 411-427.
3. Το χειρόγραφο, που εντοπίστηκε στο αρχείο του Κύπρου Χρυσάνθη, παραχωρήθηκε από τη σύζυγο του αείμνηστου λογοτέχνη στον Κ. Γιαγκουλλή για δημοσίευση. Η εικασία που διατυπώνεται από τη Δ. Κωνσταντίνου ότι μετά τη δημοσίευση «το χειρόγραφο φυσικά επεστράφη στον ιδιώτη [κάτοχο του]» (βλ. Δ. Κωνσταντίνου, ό.π., σημ. 1, 31) ελέγχεται ως ανακριβής, καθότι η κ. Λούλλα Κ. Χρυσάνθη, την οποία ευχαριστούμε, μας πληροφόρησε ότι το χειρόγραφο δεν βρίσκεται στα κατάλοιπα του συζύγου της. Συνεπώς, επιβεβαιώνεται η εγκυρότητα της πληροφορίας που παρατίθεται από τον Γ. Κατσούρη ότι το χειρόγραφο βρίσκεται «στο αρχείο Κ. Γιαγκουλλή». Βλ. Γιάννης Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο. Α' (1860-1939)*, Λευκωσία, 2005, 290: σημ. 397. Ας σημειωθεί ότι ο μελετητής, που δεν διευκρινίζει αν μπόρεσε να δει το χειρόγραφο, μας πληροφορεί ότι «αυτό δεν φέρει ημερομηνία».
4. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, «Ένα ανέκδοτο θεατρικό...», 416.
5. Βλ. ό.π., 418.
6. Ό.π., 425.
7. Ό.π., 427.
8. Βλ. Α. Χ. Γαλανός, *Η μητριά*. Δράμα εις κυπριακήν διάλεκτον, Λάρνακα, τύποις Χειμωνίδη, 1925, 15. Ευχαριστώ τον κ. Φοίβο Σταυρίδη, που είχε την καλοσύνη να μου δανείσει τη *Μητριά* από τη Βιβλιοθήκη του.
9. Για την άποψη αυτή, βλ. Γ. Κατσούρης, ό.π.: του ίδιου, «Ένα άγνωστο κυπριακό κωμειδύλλιο και ο συγγραφέας του», *Άνευ* 35 (Χειμώνας 2010) 30· Δ. Κωνσταντίνου, ό.π., σημ. 1, 28.
10. Βλ. Α. Χ. Γαλανός, ό.π., σημ. 8, 11, 14.
11. Βλ. Α. Χ. Γαλανός, ό.π., σημ. 6.
12. Στην προσπάθεια για χρονολόγηση του *Δέσμιου γεωργού* θα μπορούσαν ίσως να συμβάλουν ο μόνος επίζυγος από τα παιδιά του συγγραφέα, Δημητράκης Χριστοφόρου, που ζει στο Λονδίνο (βλ. Δ. Κωνσταντίνου, ό.π., σημ. 1, 31: σημ. 7), και ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής, που γνωρίζει από αυτοψία το χειρόγραφο θεατρικό κείμενο.
13. Για το εργατικό δράμα, βλ. ενδεικτικά Γιάννης Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*, τόμ. 1ος (1794-1908), Αθήνα, Μουσείο και Κέντρο Μελέτης του Ελληνικού Θεάτρου-Καστανιώτης, 2^η 1999 (1990: 1951), 272-274, σημ. 49· Elise-Anne Delveroudi, *Le*

répertoire original présenté sur la scène Athénienne 1901-1922 (διδ. δ.), Παρίσι, Université de Paris-Sorbonne, 1982, 249· Αθανάσιος Μπλέσιος, «Το εργατικό και κοινωνικό δράμα στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως το 1922. Σκέψεις για την οριοθέτηση και την εμβέλεια των όρων», *Ουτοπία* 27 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1997) 143-149· Θόδωρος Γραμματάς, *Το ελληνικό θέατρο στον 20^ό αιώνα. Πολιτισμικά πρότυπα και πρωτοτυπία*, Αθήνα, Εξάντας, 2002, τόμ. Α', 149-152.

14. Χωρίς να έχουμε διερευνήσει το θέμα, μπορούμε να σημειώσουμε πρόχειρα ότι το θέμα των προβλημάτων της κυπριακής αγροτικής τάξης εντοπίζεται, λόγου χάρη, στα θεατρικά κείμενα των Μιχάλη Πασιαρδή και Μιχάλη Πιτσιλλίδη. Εξάλλου, στο δράμα *Τα έγκατα της γης* του δεύτερου αναπλάθονται θεατρικά οι αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν οι Κύπριοι μεταλλωρύχοι. Βλ. Μ. Πιτσιλλίδης, «Στα έγκατα της γης», *Θεατρικά*, Λευκωσία, ΠΕΟ, 2003.

Λεωνίδας Γαλάζης

80

Μιά άφιέρωση του Μαλακάση¹

Είναι γνωστή, στους παλιότερους τουλάχιστον, ή αγάπη του Μιλτιάδη Μαλακάση για τον Παπαδιαμάντη. Έξι του γνωστό και τό τετράστιχό του, πού δημοσιεύεται, κάτω από τή φωτογραφία του Παπαδιαμάντη, στό περιοδικό *Νέα Ζωή* τής Αλεξάνδρειας, τόν Απρίλιο του 1908. Μετά τό θάνατο του Σκιαθίτη φίλου δημοσιεύει τό ποίημα «Έλεγείο στόν Παπαδιαμάντη» και τέσσερα, τουλάχιστον, πεζά κείμενα, σύμφωνα μέ τήν παπαδιαμαντική βιβλιογραφία του Κατσιμπαλη.

Τόν Γενάρη του 1912 ό Μαλακάσης βρίσκεται στό Παρίσι και μεταφράζει δεκατέσσερις *Stances* του Μορέας από τό δεύτερο, τρίτο, τέταρτο, πέμτο και έχτο βιβλίο.² Η μετάφραση δημοσιεύεται στή φιλοπαπαδιαμαντική *Νέα Ζωή* (τχ. 5, Μάρτιος 1912) μέ τήν κεφαλαιογράμμη άφιέρωση: Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΥΛΑΒΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑ ΣΚΙΑ ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ.

Η άφιέρωση δέν έχει βιβλιογραφηθεί από τόν Κατσιμπαλη. Έλπίζω πώς κάποτε θά συναχθούν όλα τά γραφτά³ του Μεσολογγίτη ποιητή για τόν αγαπημένο του Αλέξανδρο. Εκεί θά έχει θέση και ή άφιέρωση των μεταφρασμένων *Στροφών* του Παπαδιαμαντόπουλου στόν Παπαδιαμάντη, τόν όποιο ό μεταφραστής θαρραλέα θεωρούσε ως τόν μεγαλύτερο Έλληνα ποιητή του καιρού του.

Η άφιέρωση μεταφρασμένων στίχων στόν Παπαδιαμάντη ήταν οίωμός, πού τώρα αρχίζουμε νά καταλαβαίνουμε τό νόημά του, ότι δηλαδή ό Παπαδιαμάντης είναι και ό μείζων μεταφραστής μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ τόν κ. Γ.Χ. Θεοχάρη, διευθυντή του περιοδικού Έμβόλιμον, πού είχε τήν καλοσύνη νά μου ύποδείξει τήν άφιέρωση.
2. Η όρθογράφηση *Γενάρης* και οι τύποι πέμτο και έχτο του Μαλακάση.
3. Όπως μέ τά παπαδιαμαντικά του Π. Νιρβάνα, ένδέχεται και τά κείμενα του Μαλακάση για τόν Παπαδιαμάντη νά υπερβούν τόν αριθμό εκείνων πού κατέγραψε ό Κατσιμπαλης.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Ένα φιλολογικό παράδοξο για τη Λογοτεχνία του Λ. Παυλίδη

Στο τεύχος 16 των *Μικροφιλολογικών* (2004), ο Λ. Παπαλεοντίου αναφέρεται στο βραχύβιο περιοδικό *Λογοτεχνία* (1920) του Λεωνίδα Παυλίδη, ο οποίος διαδέχτηκε τον Θ. Λασκαρίδη στην αρχισυνταξία του *Ριζοσπάστη* τον Ιούνιο του 1921. Η *Λογοτεχνία* έβγαλε δύο τεύχη, στη 1 και στις 15 Μαρτίου 1920. Ο Παπαλεοντίου μάλιστα θεωρεί δυσεξήγητη την πρόωρη αναστολή της έκδοσης ενός τόσο αξιόλογου περιοδικού, που φαινόταν να έχει απήχηση στο αναγνωστικό κοινό. Ίσως το περιστατικό που θα αφηγηθώ να έχει κάποια σχέση με την αδόκητη αναστολή.

Η *Λογοτεχνία* είχε σαφώς σοσιαλιστικό προσανατολισμό και ο *Ριζοσπάστης* της εποχής είχε κατ' επανάληψη αναφερθεί στο εκδοτικό εγχείρημα του Παυλίδη. Έτσι, την Πέμπτη 20.2.1920 (παλαιό ημερολόγιο παντού), ο *Ριζοσπάστης* στη στήλη «Μικρά Νέα» (σελ. 2) αναγγέλλει ότι «Την Κυριακή θα κυκλοφορήσει το πρώτο τεύχος της δεκαπενθημέρου επιθεωρήσεως “Λογοτεχνία” με περιεχόμενα εκλεκτά από πάσης απόψεως. Ο φίλος μας Λ. Παυλίδης, τον οποίον γνωρίζει ο σοσιαλιστικός κόσμος από μίαν σειράν άρθρων του στον “Νουμά” για τον Λένιν, και όστις διευθύνει την “Λογοτεχνίαν”, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα καταβάλει κάθε προσπάθειαν όπως διά του περιοδικού του συντελέσει εις την δημιουργίαν σοσιαλιστικής φιλολογίας εις την Ελλάδα». Το Σάββατο 22.2, στην ίδια στήλη, διαβάζουμε: «“ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ”. Αύριον θα κυκλοφορήσει το πρώτον τεύχος της καθαράς φιλολογικής επιθεωρήσεως “Λογοτεχνία” του φίλου Λ. Παυλίδου. Από τα εκλεκτά περιεχόμενα του πρώτου φύλλου πειθόμεθα απολύτως ότι η ευγενικιά φιλοδοξία του φίλου μας εις το να συντελέσει στην δημιουργία σοσιαλιστικής φιλολογίας στην Ελλάδα θα εκπληρωθεί. Γύρω στην προσπάθεια της “Λογοτεχνίας” δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα συγκεντρωθούν όλοι οι διανοούμενοι σοσιαλισταί μας, και όσοι συμπαθούν τον αγώνα μας».

Επειδή έχω μελετήσει κείμενα του Θ. Λασκαρίδη, η χρήση του τύπου «ευγενικιά» σε ένα κατά τα άλλα καθαρευουσιάνικο κείμενο είναι αψευδής ένδειξη πως τα ειδησάρια προέρχονται από το δικό του χέρι. Παρεμπιπτόντως, έτσι μαθαίνουμε πως η πραγματική ημερομηνία κυκλοφορίας του πρώτου τεύχους πιθανότατα δεν ήταν η 1η Μαρτίου, όπως αναγράφεται στο εξώφυλλο, αλλά η 23η Φεβρουαρίου.

Προχωράμε τώρα στο παράδοξο. Στον *Ριζοσπάστη* της 2ας Απριλίου 1920, στη στήλη «Αθηνών Πειραιώς» ψάρεψα το εξής περίεργο ειδησάκι, περίεργο επειδή ο *Ριζοσπάστης* του 1920 δεν είχε χώρο για φιλολογικά κουτσομπολιά: «ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ. Εις το τελευταίον τεύχος της “Λογοτεχνίας”, κάποιο ποίημα του κ. Πορφύρα δημοσιευθέν πρώτον επροκάλεσεν την μήνιν του κ. Κ. Χατζοπούλου, ο οποίος επέμεινεν όπως αποσυρθούν εκ της κυκλοφορίας τα εκδοθέντα τεύχη και ανατυπωθούν άλλα, εις ά να δημοσιεύεται πρώτη μία μετάφρασίς του, διά τον λόγον ότι αυτός είναι ο “πρώτος” ποιητής. Ο εκδότης προ της φιλολογικής οργής του τέως διευθυντού της λογοκρισίας υπέκυψε,

παραπέμφας τον κ. Πορφύρα εις το μέσον του τεύχους. Το σοσιαλιστικό παρελθόν του Χατζόπουλου δεν τον γλίτωσε από την μηχητή για τη συνεργασία του με το βενιζελικό κράτος».

Την αμέσως επόμενη μέρα, στις 3.4.1920, στην ίδια στήλη, αναγγέλλεται: «ΕΚΔΟΣΕΙΣ. Εξεδόθη το δεύτερον τεύχος του δεκαπενθημέρου φιλολογικού και κριτικού περιοδικού “Λογοτεχνία” με εκλεκτά περιεχόμενα. Από τα δημοσιευόμενα έργα ξεχωρίζουμε τα σονέτα του Κερκυραίου ποιητού Σπύρου Νικοκάβουρα, μεταξύ των οποίων το “Λένιν”, “Εξέλιξις” και “Διάγγελμα”, γεμάτα από επαναστατική πνοή και συνείδηση. Ο Νικοκάβουρας με τα σονέτα του αυτά δείχνει πως είναι ο ψάλτης του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Από τα άλλα έργα εντύπωση μας έκαμαν δύο εκλεκτά μεταφράσεις της “Βέρας” του Ντέλιλ Αντάμ από την δνίδα Λευκήν Παυλίδου και το “Προ του Δήμου” του Στρίντμπεργκ από τον κ. Χατζόπουλον, καθώς και ένα κομμάτι από το μεγάλο διήγημα “Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα” του Κ. Θεοτόκη». Και στην ίδια στήλη, δυο παραγράφους πιο κάτω, διαβάζουμε: «ΜΙΑ ΑΝΑΚΡΙΒΕΙΑ. Σχετικώς με όσα εγράψαμε χθες για κάποιο επεισόδιο, πως έγινε στο τελευταίο τεύχος της “Λογοτεχνίας”, πληροφορούμεθα ασφαλώς πως είναι ανυπόστατον».

Ήταν όμως «ανυπόστατον»; Συμβουλευτήκα το δεύτερο τεύχος του περιοδικού Λογοτεχνία στο ΕΛΙΑ, και πράγματι δημοσιεύεται πρώτο πρώτο το ποίημα του Πορφύρα «Κεραμεικός» και αμέσως μετά η μετάφραση του Στρίντμπεργκ από τον Χατζόπουλο, οπότε προς στιγμήν συμπεραίνουμε ότι το επεισόδιο δεν έγινε. Κοιτάζοντας όμως το δημοσίευμα του Λ. Παπαλεοντίου, όπου εκτίθενται αναλυτικά τα περιεχόμενα του 2ου τεύχους (που προέρχεται από το αρχείο Παυλίδη), βλέπουμε ότι δημοσιεύτηκε πρώτη η μετάφραση του Χατζόπουλου και κάπου στη μέση το ποίημα του Πορφύρα, άρα το επεισόδιο συνέβη πράγματι! Δηλαδή, υπάρχουν δύο παραλλαγές του περιοδικού, μία με πρώτον τον Πορφύρα και μία με πρώτον τον Στρίντμπεργκ/Χατζόπουλο!

Ίσως μάλιστα αυτή η περιπέτεια να εξηγεί για ποιο λόγο το δεύτερο τεύχος άργησε να κυκλοφορήσει σε σχέση με την προγραμματισμένη ημερομηνία της 15ης Μαρτίου. Και ίσως το απότομο σταμάτημα της έκδοσης να μην είναι άσχετο με την απαίτηση του Χατζόπουλου για επανέκδοση του δεύτερου τεύχους ώστε να μπει πρώτο το δικό του έργο, αν και, ομολογώ, αυτή είναι μια σκέτη εικασία που δεν επιβεβαιώνεται από πουθενά, εκτός ίσως από κάποιες εκφράσεις (ιδιοτελείς ... σκοπούς του) που χρησιμοποιεί ο Λ. Παυλίδης στο άρθρο του στα Νεοελληνικά Γράμματα (10.8.1940), αποσπάσματα από το οποίο παρατίθενται στο σημείωμα του Λ. Παπαλεοντίου. Όσο για το αν η αποκάλυψη του επεισοδίου στον Ριζοσπάστη έγινε από πρωτοβουλία του Θ. Λασκαρίδη ή αν τον παρακίνησε ο Λ. Παυλίδης που μετά άλλαξε γνώμη, τείνω στην πρώτη εκδοχή, αν και, βέβαια, την αλήθεια μάλλον δεν θα τη μάθουμε ποτέ...

Νίκος Σαραντάκος

Τρία μικροφιλολογικά για τον Λαπαθιώτη

Φυλλομετρώντας παλιές εφημερίδες, μπόρεσα να ρίξω λίγο φως σε τρία στιγμιότυπα της ζωής και του έργου του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, που ίσως έχουν κάποιο ενδιαφέρον.

Ι. Το γαλλικό κείμενο της «Κραυγής» και ο μεταφραστής της. Σημαντική θέση στο έργο του Λαπαθιώτη κατέχει το σονέτο του «Κραυγή» (Γαλλία, Γαλλία, χαρά της οικουμένης...), που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στον *Νουμά* (φ. 512, 20.8.1916, σ. 224) και στη συνέχεια σε άλλα έντυπα, μεταξύ των οποίων και στον (βενιζελικό) *Ριζοσπάστη* που εκδιδόταν επί διχασμού στο «κράτος της Θεσσαλονίκης». Στην αυτοβιογραφία του ο Λαπαθιώτης χαρακτηρίζει «αλησμόνητη» την «Κραυγή», επειδή «πήρε το δρόμο της διεθνούς δημοσιότητας, λόγω των περιστάσεων» (*Η ζωή μου*, επιμ. Γιάννη Παπακώστα, Κέδρος 2009, σ. 219). Και εξηγεί ο Λαπαθιώτης ότι μια γαλλική μετάφραση δημοσιεύτηκε «στο παρισινό *Matin*, με σχόλια εκτάκτως κολακευτικά».

Όμως, σε καμιά πηγή δεν προσδιορίζεται ο μεταφραστής του ποιήματος, ούτε κατά μείζονα λόγο παρατίθεται το γαλλικό κείμενο. Ευτυχώς στην εποχή μας, χάρη στα θαύματα που μπορεί κανείς να βρει στο Διαδίκτυο, έρευνα που παλιότερα θα έπαιρνε μέρες και μέρες γίνεται μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα. Έτσι, στον ιστότοπο με τα σώματα των γαλλικών εφημερίδων (www.gallica.fr), βρίσκω ότι η μετάφραση της «Κραυγής» δημοσιεύτηκε πράγματι, αλλά στη *Φιγκαρό*. Προφανώς, ο Λαπαθιώτης θυμάται λάθος, διότι στη *Ματέν* δεν υπάρχει κανένα τέτοιο κείμενο – εκτός πια αν η μηχανή αναζήτησης των γαλλικών εφημερίδων φαλτσάρει.

Λοιπόν, η «Κραυγή», μεταφρασμένη στα γαλλικά ως *Appel*, δημοσιεύεται στη *Φιγκαρό*, στο φύλλο της 1ης Οκτωβρίου 1916, στη σελίδα 3 και στη στήλη *Échos*, όπου δημοσιεύονται μικρά σχόλια, πάντοτε σχετικά με τον μεγάλο πόλεμο. Τη στήλη υπογράφει ο συντάκτης με το ψευδώνυμο *Le masque de fer* (Το σιδηρούν προσωπίον). Μεταφράζω τα σχόλια:

Ο δημιουργός του πολύ ωραίου σονέτου, που δημοσιεύουμε σε μετάφραση σήμερα, είναι ο γιος του στρατηγού Λαπαθιώτη, ενός από τους οργανωτές του ελληνικού επαναστατικού στρατού που πρόκειται να πολεμήσει στο πλευρό μας στη Μακεδονία. / Ο μεταφραστής, φίλος του ποιητή, μας στέλνει από την Αθήνα αυτούς τους υπέροχους στίχους:

APPEL

*Toi qui restes plus droite et douce qu'un flambeau
Au milieu de l'Europe où la tempête gronde,
France, France, la joie immortelle du monde,
Dont le sang coule encore une fois rouge et beau*

*Tu nous vois aveulis croupés sous quel fardeau
Les bras liés, loin de la lutte féconde;
Nous enfonçons sans cesse en une fange immonde
Ame de France, viens nous sauver du tombeau!*

*Le prussien nous tue; à toi, notre espérance.
Toi, vers qui nos regards vont assoiffés de jour
De nos cœurs apeurés hâte ta délivrance.*

*Baigne-nous dans l'aurore! Et s'il se trouve un sourd,
A ta voix, un aveugle à ton soleil, ô France,
Immerge-les dans la lumière et dans l'amour.*

Napoléon LAPATHIOTIS

Μεταφραστής του σονέτου, και ποιητής ο ίδιος όπως καθαρά φαίνεται, είναι ο κ. Πιέρ Μποντρί (Pierre Baudry).

Ο Πιέρ Μποντρί (1877-1930), ή Πέτρος Μπωντρί όπως τον βρίσκουμε στα ελληνικά έντυπα της εποχής, ήταν φιλόλογος και καθηγητής γαλλικής που εγκαταστάθηκε από το 1906 στην Αθήνα και νυμφεύθηκε Ελληνίδα. Μετέφρασε στα γαλλικά πολλούς νεοέλληνες πεζογράφους και ποιητές, μεταξύ των οποίων τη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη, τον Κατάδικο του Θεοτόκη, τον Αλαφροΐσκιωτο του Σικελιανού, και εκτενή εκλογή ποιημάτων του Παλαμά. Η ποιητική του συλλογή *En flânant vers la Mort* μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Παλαμά (Βαδίζοντας προς τον θάνατο). Δεν γνωρίζω αν μετέφρασε άλλο έργο του Λαπαθιώτη.

II. Το σατιρικό «Έρχεται» και οι δημοσιεύσεις του. Τα σατιρικά στιχουργήματα του Λαπαθιώτη, που παρουσιάστηκαν στα πρόσφατα Μικροφιλολογικά τετράδια (αρ. 7), έμειναν ανέκδοτα όσο ζούσε ο ποιητής. Όχι όμως όλα. Όπως ανακάλυψα, το «Πολιτικόν δελτίον» (αρ. 29 του καταλόγου) δημοσιεύτηκε, και πιθανότατα πάνω από μια φορά, αν και ανώνυμα. Αυτό δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το ποίημα αυτό, ένα στιχουργικό *tour de force* που οι 13 πρώτοι του στίχοι τελειώνουν με διαφορετικό κάθε φορά σύνθετο του ρήματος «έρχομαι» (διέρχεται, ανέρχεται, κατέρχεται κτλ.) για να καταλήξουν, αναπόδραστα θα έλεγε κανείς, στον δέκατο τέταρτο: «Ο Βενιζέλος έρχεται... ο Βενιζέλος έρχεται», είναι γραμμένο για τη δημοσιότητα, όχι για το συρτάρι – και άλλωστε, στην αλληλογραφία του Λαπαθιώτη με τον φίλο του Ν. Αποστολόπουλο, στέλεχος των Φιλελευθέρων, υπάρχουν επανειλημμένες αναφορές στο στιχούργημα και στη διάδοσή του. Όμως, ως τώρα δεν είχαμε κανένα από ίχνος δημοσίευσης.

Λοιπόν, στο Ελεύθερο Βήμα (20.7.1922, σ. 2) στη στήλη «Καθημερινή ζωή», με τον τίτλο «Έρχεται!» και με τον υπότιτλο «Μια επιτυχημένη σάτιρα», παρουσιάζεται το στιχούργημα του Λαπαθιώτη, ανωνύμως. Τα εισαγωγικά σχόλια έχουν ενδιαφέρον: «Από επαρχιακά φύλλα αναδημοσιεύομεν το κατωτέρω επιτυχημένον σατιρικόν τραγουδάκι της εποχής, το οποίον διά του επαρχιακού τύπου κάμνει κατ' αυτάς τον γύρον της Ελλάδος». Και ύστερα από το ποίημα, ακολουθούν υπαινιγμοί για την ταυτότητα του ποιητή: «Είμεθα δε ημείς εις θέσιν να γνωρίζωμεν εγκύρως ότι το εξυπνότατον και χαριέστατον τούτου σατιρικόν ποίημα έχει γραφεί από ποιητήν γνωστότατον, με εξέχουσαν θέσιν εις τον κόσμον των γραμμάτων της πρωτευούσης».

Στην αλληλογραφία του με τον Αποστολόπουλο, ο Λαπαθιώτης είχε ζητήσει να δημοσιευτούν μόνο τα αρχικά του, Ν.Λ., φαίνεται όμως ότι στη συνέχεια προτιμήθηκε η τελείως ανώνυμη δημοσίευση. Όσο για τις επαρχιακές εφημερίδες στις οποίες δημοσιεύτηκε το ποίημα, μια πολύ πρόχειρη προσπάθεια φυλλομέτρησης δεν απέδωσε τίποτα – βλέπετε, οι δυνατότητες ηλεκτρονικής αναζήτησης σε σώματα ελληνικών εφημερίδων δεν είναι πολύ προχωρημένες ακόμα. Πάντως, το στιχούργημα πρέπει να έκανε αίσθηση και μάλιστα βρήκε και μιμητές: στην ίδια στήλη του *Ελ. Βήματος* (29.8.1922), δημοσιεύτηκε «απάντηση» στο ποίημα του Λαπαθιώτη, με τίτλο «Γιατί έρχεται» και με το ίδιο ποιητικό τέχνασμα, όμως, δυστυχώς, χωρίς πολλήν έμπνευση ή τέχνη και γι' αυτό δεν θα το παραθέσω εδώ.

III. Ο αταύτιστος Δον Λουί ντε Μπουρμπόν. Ανάμεσα στα σατιρικά του Λαπαθιώτη υπάρχει και ένα «Επίγραμμα» (αρ. 33), που είναι γραμμένο στις 24.8.1922, επί τη αφίξει του *Don Louis de Bourbon*. Το πρόσωπο αυτό έμενε ως τώρα αταύτιστο.

Ψάχνοντας στις αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής, βρίσκουμε κάποιες πληροφορίες. Στο Έθνος της 24.8.1922 διαβάζουμε το εξής ειδησάκι: *Άφιξις Ινφάντου εξ Αγκύρας. Αφίκετο εξ Αγκύρας μέσω Κων/πόλεως ο αδελφός του βασιλέως της Ισπανίας Αλφόνσος Ντε Μπουρμπόν, καταλύσας εις το ξενοδοχείον της Μεγ. Βρετανίας. Ίδια είδηση την επομένη στον Ελεύθερο Τύπο. Στις 27.8.1922 η βασιλόφρων Πρωινή γράφει: Η Α.Μ. ο Βασιλεύς εδέχθη χθες εις ακρόασιν τον ερχόμενον εξ Αγκύρας Ισπανόν πρίγκιπα Λοί Ντε Μπουρμπόν. Άρα, λεγόταν και Λουί και Αλφόνσος, διόλου περίεργο για γαλαζοαίματο.*

Μόνο που δεν ήταν γαλαζοαίματος! Την επόμενη μέρα, 28.8.1922, το *Εμπρός* γράφει: *Η Ισπανική πρεσβεία ανακοινώνει ημίν εξ αφορμής της εν Αθήναις αφίξεως του δήθεν Πρίγκηπος Αλφόνσου Λουδοβίκου Βουρβώνου αδελφού της Α.Μ. του Βασιλέως Αλφόνσου ΙΓ΄ ότι το ειρημένον άτομον υποδειχθέν εις την Αστυνομίαν υπό του εν Αθήναις Ισπανικού Προξενείου, δεν είναι ούτε αδελφός του Βασιλέως Αλφόνσου, ούτε Ισπανός Βασιλικός Πρίγκηψ, ούτε καν Ισπανός υπήκοος. Ταξίδευε, άλλωστε, με αμερικανικό διαβατήριο.*

Χωρίς αμφιβολία, το κάζο με τον ψευτοπρίγκιπα που έφτασε να γίνει δεκτός σε ακρόαση από τον βασιλιά θα απασχολούσε επί πολύ τις εφημερίδες κάποια άλλη στιγμή. Όμως, αν προσέξατε τις ημερομηνίες, βρίσκóμαστε στα τέλη Αυγούστου 1922, στο τραγικό τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, με την κατάρρευση του μετώπου και τα στρατεύματα του Κεμάλ να βρίσκονται στα πρόθυρα της Σμύρνης, οπότε η προσοχή των εφημερίδων δίκαια είναι στραμμένη εκεί. Μόνο ένα κάπως εκτενέστερο άρθρο στη (φιλοβασιλική) *εφ. Πρωτεύουσα* (30.8.22) προσπαθεί να δικαιολογήσει την γκάφα.

Λίγους μήνες αργότερα, ένα αρθράκι στην *Πατρίδα* (4.2.23) με τίτλο «Ο Ψευδοβουρβώνος» δίνει περισσότερα στοιχεία για τον δον Λουί. Έμοιαζε, λέει, εκπληκτικά με τον βασιλιά Αλφόνσο ΙΓ΄ της Ισπανίας, και το εκμεταλλεύτηκε αυτό ποζάροντας για αδελφός του ως εξώγαμος γιος (από μοργανα-

τικό γάμο, λέει ευγενικά η εφημερίδα) του Αλφόνσου ΙΒ΄. Στην Ελλάδα είχε έρθει σε επαφή με το εμπορικό επιμελητήριο υποσχόμενος ότι θα πλασάρει ελληνικά καπνά στις ΗΠΑ, ενώ είχε επίσης δημοσιεύσει άρθρα υπέρ της οργάνωσης φασιστικού τάγματος (ήταν, φυσικά, βασιλόφρων). Συνδυάζοντας τα στοιχεία, εικάζω ότι ο ψευτοπρίγκιπας είχε επισκεφτεί μια πρώτη φορά την Ελλάδα στις αρχές του 1922, ύστερα πήγε στην Άγκυρα, και επέστρεψε στην Ελλάδα στα τέλη Αυγούστου 1922, ώσπου ξεσκεπάστηκε (αυτό ταιριάζει με το «ήρθε *πάλιν* *δα* *κι* *ο* *πρίγκιψ*» στο στιχούργημα του Λαπαθιώτη). Μετά γύρισε στην Αμερική και στις 27 Ιανουαρίου 1923, ενώ αγόρευε ενώπιον της Επιτροπής Γεωργίας της αμερικανικής Γερουσίας για τις οικονομικές δυσχέρειες της Ευρώπης, τον διέκοψε ο γραμματέας της Ισπανικής Πρεσβείας αποκαλύπτοντας την απάτη. Αυτά γράφει η *Πατρίς* στο αρχείο της *Νιου Γιork Τάιμς* διαβάζουμε επιπλέον ότι ο «πρίγκιπας», που ήταν Αμερικανός υπήκοος, είχε καταφέρει να γίνει δεκτός σε ακρόαση από τον Πάπα και είχε προβάλει αξιώσεις στην ισπανική βασιλική περιουσία.

Το αστείο είναι ότι ο Αλφόνσος ΙΒ΄ είχε πράγματι δυο εξώγαμους γιους από τη διάσημη τραγουδίστρια Έλενα Σανθ, αλλά τα δικά τους ίχνη είναι εντελώς αναγνωρίσιμα και δεν ταυτίζονται με του ψευτοπρίγκιπα δον Λουί. Ως μη ειδικός στα γενεαλογικά των Βουρβώνων σταματάω εδώ, επισημαίνοντας πάντως ότι είχε δίκιο ο Λαπαθιώτης, όταν έγραφε στο σατιρικό του ποίημα ότι ο πρίγκιψ «για *μόνον* *πριγκιπάτον* / *έχει* *τον* *πρωχόν* *του* *πάτον*»!

Νίκος Σαραντάκος

80

Ο Βασίλειος Τατάκης και η σχέση του με την Κύπρο

Ο παιδαγωγός και τακτικός καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1958-1967) Βασίλειος Τατάκης (Άνδρος 1897-Αθήνα 1986) υπηρέτησε, στα πρώτα χρόνια της εκπαιδευτικής του σταδιοδρομίας, στην Κύπρο και συνδέθηκε στενά με τους ανθρώπους της. Στα *Απομνημονεύματά* του (ΜΙΕΤ, 1993) αφιερώνει ένα κεφάλαιο για την τετραετή παραμονή του στο νησί, κατά τη δεκαετία του 1920, όπου εξιστορεί με γλαφυρότητα την εκπαιδευτική και πολιτιστική συμβολή του στην πνευματική ζωή του τόπου.¹

Ο Τατάκης αφίχθη στη Λεμεσό στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1923² και δίδαξε ελληνικά, λατινικά και ιστορία στο Γυμνάσιο της πόλης, μέχρι τον Ιούνιο του 1926. Ακολούθως, απεδέχθη πρόταση της Σχολικής Εφορείας Λευκωσίας και υπηρέτησε στο Παγκύπριο Γυμνάσιο, μέχρι το τέλος του σχολικού έτους 1926-27, οπότε εγκατέλειψε το νησί, για να εργαστεί στις Σέρρες.³ Επισκέφθηκε ξανά την Κύπρο μετά από πολλά χρόνια, τον Απρίλιο του 1963, ως μέλος της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οπότε περιηγήθηκε τη Λεμεσό και τη Λευκωσία.⁴

Όπως αναφέρει, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κύπρο είχε γίνει δεκτός από την τοπική κοινωνία με αγάπη και σεβασμό και ένιωθε ευπρόσδεκτος, όπου και αν πήγαινε.⁵ Το γεγονός αυτό συνέτεινε ώστε να ξανοιχθεί στην πολιτιστική της ζωή και να συμμετάσχει σε πολλές από τις εκδηλώσεις της, λ.χ. με διαλέξεις και δημοσιεύσεις κειμένων στον τύπο, που αποτέλεσαν την απαρχή για τη μετέπειτα πνευματική του πορεία.

Ανάμεσα στους μαθητές του στο Γυμνάσιο Λεμεσού άφησε μνήμη νηφάλιου και ευγενέστατου συζητητή. Ένας από αυτούς, ο μετέπειτα γραμματέας του ΑΚΕΛ Πλουτής Σέρβας, διατήρησε έντονη την ανάμνηση του Τατάκη και, τον Νοέμβριο του 1971, επεδίωξε και τον συνάντησε στη Θεσσαλονίκη, οπότε έπεσαν, γεμάτοι συγκίνηση, «ο ένας στην αγκαλιά του άλλου». Αντάλλαζαν δε συχνά επιστολές, που, όμως, όπως σημειώνει, χάθηκαν κατά την τουρκική εισβολή του 1974. Στον Κύπριο πολιτικό, χωρίς, όμως, να τον κατονομάζει, αναφέρεται και ο Τατάκης και σημειώνει πως στις εκθέσεις, που έβαζε στους μαθητές του να γράφουν, αυτός ανέπτυσε μαρξιστικές απόψεις. Γι' αυτό και τον έλεγχε με διάκριση, για να τον βοηθήσει «να δει σωστά τα πράγματα».⁶

Ο Τατάκης σημειώνει ακόμη ότι τα τέσσερα χρόνια της «κυπριακής εμπειρίας του» ήταν από τα καλύτερα της εκπαιδευτικής του σταδιοδρομίας.⁷ Από τους μαθητές του ξεχώριζε τον πρόωρα θανόντα Ανδρέα Ευθυμιάδη (1908-1935), ο οποίος σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια μετέβη στο Μόναχο για μεταπτυχιακές σπουδές, όπου απεβίωσε από ανίατη ασθένεια. Όπως γράφει, διατηρούσε μαζί του τακτική αλληλογραφία και διέσωσε στο Αρχείο του αρκετά γράμματά του.⁸ Ιδιαίτερη αναφορά κάνει επίσης στους μαθητές του στο Παγκύπριο Γυμνάσιο Νίκο Κρανιδιώτη και Κώστα Προυσή.⁹

Η παραμονή του στη Λεμεσό είναι συνδεδεμένη με τους πρώτους πυρήνες για τη διάδοση του δημοτικισμού στο νησί υπήρξε μέλος του βραχύβιου «Συλλόγου των Δώδεκα», στον οποίο είχαν συσπειρωθεί αρκετοί νεαροί δημοτικιστές με σοσιαλιστικά ενδιαφέροντα, όπως οι Γλαύκος Αλιθέρσης, Αντώνης Ιντιάνος, Γιάννης Λεύκης, Αιμίλιος Χουρμούζιος και Χριστόδουλος Χριστοδουλίδης.¹⁰ Συμμετείχε επίσης στην πνευματική ζωή της πόλης με ομιλίες και διαλέξεις, όπως τον Ιανουάριο του 1924, με την ευκαιρία της γιορτής των Τριών Ιεραρχών, οπότε μίλησε για τη σημασία της εκπαίδευσης στις ανθρώπινες κοινωνίες και στα έθνη.¹¹ Ακόμη, έδωσε δύο διαλέξεις στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Συλλόγου «Αι Μούσαι» μία για τον ποιητή Λορέντζο Μαβίλη (30.3.1924),¹² και μία με την ευκαιρία της συμπλήρωσης εκατόν χρόνων από την πτώση του Μεσολογγίου (Απρίλιος 1926). Η τελευταία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες σε εφημερίδα της Λεμεσού και είναι η μόνη που διασώθηκε από όσες έκανε στην Κύπρο.¹³ Στη Λεμεσό μίλησε ξανά, στις αρχές Μαΐου του 1927, με θέμα την ελληνική μεσαιωνική λογοτεχνία και το κρητικό θέατρο.¹⁴ Αναμείχθηκε επίσης στις θεατρικές παραστάσεις

που οργάνωνε το Γυμνάσιο της πόλης και δίδαξε το έργο του Στέφανου Δάφνη «Το πατρικό σπίτι».¹⁵ Ακόμη, το 1925-26 διηύθυνε την πρώτη νυκτερινή σχολή της πόλης για αναλφάβητους και ενήλικες που δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό.¹⁶

Εκφράστηκε επίσης η άποψη ότι ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον αρθρογράφο με το ψευδώνυμο Judex, που επέκρινε το περιοδικό *Αβγή*, γιατί πρόβαλλε το έργο του Νίκου Νικολαΐδη. Σύμφωνα με τον Judex, ο Νικολαΐδης μπέρδευε την τέχνη με την κοινωνιολογία και επηρέαζε αρνητικά τους νέους λογοτέχνες, όπως τους Αλιθέρη, Χουρμούζιο και Χριστοδουλίδη. Στις απόψεις αυτές απάντησε ο Αντώνης Ιντιάνος με επιστολή του στην εφημερίδα *Σάλπιγξ*, που δημοσιεύτηκε τον ίδιο μήνα.¹⁷ Ωστόσο, η οξύτητα του κειμένου του Judex δεν συνάδει τόσο με τον ήπιο χαρακτήρα του Τατάκη, γεγονός που προκαλεί ερωτηματικά κατά πόσο πράγματι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

Παρόμοια υπήρξε η συμμετοχή του και στην πνευματική ζωή της Λευκωσίας, όπου μίλησε κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου του 1927 στο σωματείο «Αγάπη του Λαού», για το πνευματικό νόημα της ημέρας, χρησιμοποιώντας τη δημοτική γλώσσα. Την «ασχημία» αυτή, όπως τη χαρακτήρισε, σχολίασε αρνητικά ο παρευρισκόμενος Μητροπολίτης Κυρηνείας Μακάριος, με αποτέλεσμα, μετά το πέρας της γιορτής, να διεξαχθεί μεταξύ τους διάλογος, με τον Τατάκη να εκφράζει τη βεβαιότητα για μελλοντική χρήση της δημοτικής ακόμη και στο εκκλησιαστικό κήρυγμα, γεγονός πρωτάκουστο για την εποχή.¹⁸

Στην ίδια πόλη σκηνοθέτησε, τον Μάιο του 1927, την τραγωδία του Ευριπίδη *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, σε μετάφραση στη δημοτική του εκπαιδευτικού Νίκου Αντωνιάδη, μετά από παράκληση της Πνευματικής Αδελφότητας Κυριών. Σε αυτήν υποδύθηκε τον Ορέστη και, κατά τη γνώμη του, αποτέλεσε ακόμη μία κατάκτηση του δημοτικισμού στο νησί, αφού κατάφερε να κερδίσει τις εντυπώσεις σε σχέση με την τραγωδία του Σοφοκλή *Αντιγόνη*, που σκηνοθέτησε την ίδια περίοδο, σε μετάφραση στην καθαρεύουσα του Αλέξανδρου Ραγκαβή, ο επίσης καθηγητής στο Παγκύπριο Γυμνάσιο Ιωάννης Ιωαννίδης.¹⁹

Όπως έχει αναφερθεί, ο Τατάκης δημοσίευσε στην Κύπρο τα πρώτα του κείμενα, αρχή κάνοντας στην εφημερίδα *Αλήθεια*, τον Αύγουστο του 1925, με το σημείωμα «Άγιοι Ανάργυροι», όπου καταγράφει τις λαογραφικές αντιλήψεις για τους Αγίους και αναφέρεται στο ομώνυμο μοναστήρι τους στο χωριό Γιόλου της Πάφου. Ακολούθησαν η δημοσίευση, στην ίδια εφημερίδα, τον Απρίλιο-Μάιο του 1926, της προαναφερθείσας ομιλίας του για το Μεσολόγγι, και οι συνεργασίες του στο περιοδικό *Αγωγή* («Εμφύλιος Σταυρός της Νεότητας», 1927) και άλλες δύο στα *Κυπριακά Χρονικά* («Δύο λόγια για την μητέρα του Ανδρέα Chenier», 1925, και «Θρήνος της Παναγίας», 1927).²⁰

Σε κυπριακά έντυπα δημοσίευσε κείμενά του και μετά που εγκατέλειψε την Κύπρο, ενδεικτικό του γεγονότος ότι εξακολούθησε να διατηρεί δεσμούς

με τους ανθρώπους της. Έχουν εντοπιστεί, μεταξύ των ετών 1935-1973, τα ακόλουθα οκτώ δημοσιεύματά του: «Ζήνων ο Κιτιεύς (336-264 π.Χ.)», «Οι Περιπατητικοί», «Η ζωή εγ γλυτζιά», «Ν. Νικολαΐδης» και «Β. Μιχαηλίδης» (*Κυπριακά Γράμματα*, 1935-1940), «Ο Κωστής Παλαμάς και οι σύγχρονοί του», (*Πάφος*, 1936), «La Logique Stoicenne et la Nouvelle Logique Contemporaine» (*Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, 1972),²¹ και «Προβλήματα της Ανωτάτης Παιδείας» (*Ελλάς του Νότου*, 1973).²² Επίσης, σε κυπριακά έντυπα δημοσιεύτηκαν έξι τουλάχιστον κριτικές και παρουσιάσεις βιβλίων του από τους Θ. Σοφοκλέους, Ν. Σπανό, Ε. Λεοντιάδου-Κύρρη, Κ. Προυσή και Κλ. Ιωαννίδη.²³ Ο τελευταίος μετέφρασε επίσης από τα γαλλικά τη μελέτη του «La philosophie grecque-patristique et byzantine», ενώ ο Κ. Π. Μιχαηλίδης εκπόνησε εργασία για την πνευματικότητα του προσώπου στο έργο του.²⁴

Με τους πρώην μαθητές του Κώστα Προυσή και Νίκο Κρανιδιώτη, καθώς και με τον Αντώνη Ιντιάνο, που διηύθυναν τα *Κυπριακά Γράμματα*, διατήρησε, στα πρώτα χρόνια της ζωής του περιοδικού, στενή συνεργασία. Όπως έχει αναφερθεί, δημοσίευσε στις σελίδες του κείμενά του, ενώ έγινε σε αυτές και παρουσίαση ενός βιβλίου του. Ακόμη, διατήρησε αλληλογραφία μαζί τους, αφού επισημαίνονται σχετικές αναφορές, όπως για παράδειγμα δύο σημειώματα στη στήλη «Αλληλογραφία» (1934), όπου τη μεν πρώτη φορά τον ευχαριστούν για τα καλά του λόγια και τον συγχαίρουν για τον διορισμό του στο Πανεπιστήμιο, ενώ τη δεύτερη τον πληροφορούν πως του είχαν γράψει ιδιαίτερο γράμμα. Επίσης, στη στήλη «Ειδήσεις» (1935) τον χαρακτηρίζουν πολύτιμο συνεργάτη και στη στήλη «Τύπος» (1935) αναφέρουν, ότι είχε γράψει στις *Μακεδονικές Ημέρες* ευνοϊκά σχόλια για το περιοδικό *Παιδικές Ψυχές* του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Λεμεσού.²⁵

Ακόμη, στο Αρχείο του Αντώνη Ιντιάνου επισημάνθηκαν πρόσφατα τρεις επιστολές του προς τον Ιντιάνο και ένα επιστολικό δελτάριο προς τον Προυσή, που σχετίζονται με το περιοδικό. Στην πρώτη από αυτές, ημερομηνίας 18.5.1935, ενημερώνει τον Ιντιάνο ότι δυσκολευόταν να γράψει για τους Νικολαΐδη και Μιχαηλίδη, γιατί δεν είχε βιβλία τους. Ωστόσο, μερικά χρόνια αργότερα δημοσίευσε, όπως έχει αναφερθεί, σύντομα κείμενά του για αμφοτέρους. Στη δεύτερη, ημερομηνίας 6.12.1935, προτείνει στον Ιντιάνο να συνεργαστεί με τις *Μακεδονικές Ημέρες* και εκφράζει την επιθυμία να εργαστεί ξανά στην Κύπρο· ενώ στην τρίτη, ημερομηνίας 26.4.1936, επαναλαμβάνει την πρότασή του για συνεργασία με τις *Μακεδονικές Ημέρες*. Στην ίδια επιστολή εκφράζει επίσης την παράκληση να παρουσιαστεί στα *Κυπριακά Γράμματα* η μελέτη του *Στη χώρα των στοχασμών*, που, όπως αναφέρθηκε, έγινε από τον Θ. Σοφοκλέους. Τέλος, στο επιστολικό δελτάριο προς τον Προυσή, ημερομηνίας 18.11.1935, συστήνει για δημοσίευση τη μελέτη του Απόστολου Βακαλόπουλου σχετικά με την αλληλογραφία Ροΐδη και Ψυχάρη για το γλωσσικό ζήτημα.²⁶ Από τις υπόλοιπες επιστολές του προς Κυπρίους

είναι γνωστή μία που απέστειλε προς τον λόγιο δικηγόρο Σάββα Χρίστη, ημερομηνίας 20.8.1937, με φιλοφρονητικό περιεχόμενο.²⁷

Ας σημειωθεί, ότι η παραμονή του Τατάκη στην Κύπρο συνέπεσε για το σχολικό έτος 1923-24 με αυτήν του παλαιού συμμαθητή του στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και συμφοιτητή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ιωάννη Συκουτρή (1901-1937). Όπως σημειώνει ο τελευταίος σε δύο επιστολές του (Σεπτ. 1923) προς την Όλγα Κακριδή, αυτοί συναντήθηκαν αμέσως μετά την άφιξη του Τατάκη στην Κύπρο και συμφώνησαν να πραγματοποιήσουν μαζί εκδρομές στα βουνά. Φαίνεται, όμως, ότι οι συναντήσεις τους δεν είχαν συνέχεια, πιθανόν λόγω του διαφορετικού του χαρακτήρα τους, αφού ούτε και ο Τατάκης αναφέρει οτιδήποτε σχετικό. Σε άλλη δε επιστολή του προς την Κακριδή, ημερομηνίας 5.10.1923, ο Μικρασιάτης φιλόλογος εκφράζεται αρνητικά για τον Τατάκη, κάτι που θεωρήθηκε ότι οφείλεται σε κρίση «σίγουρα πλανημένη».²⁸

Το καλοκαίρι του 1927 ο Τατάκης εγκατέλειψε την Κύπρο, έχοντας, όπως σημείωσε, γεμάτο τον ψυχικό του κόσμο από την πνευματική της ζωή και τις φυσικές ομορφιές της.²⁹ Και διατήρησε την ανάμνησή της ως το τέλος της ζωής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βασίλειου Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1993, σ. 312-344. Βλ. επίσης Νίκου Παναγιώτου, *Ελλάδος Κάτοπτρον*, τ. Γ', Λευκωσία 2005, σ. 974-975.
2. «Αφίκετο μέ τό π. συμβατικόν ό διορισθείς καθηγητής τών Έλληνικών έν τῷ ήμετέρῳ Γυμνασίῳ κ. Τατάκης». Βλ. *Σάλπιγξ*, 21.9.1923. Για την υπηρεσία του στο Γυμνάσιο Λεμεσού βλ. και Αριστόδημου Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, Λεμεσός 1929, σ. 95.
3. «Εφέτος διωρίσθησαν δύο πρόσθετοι καθηγηταί τής φιλολογίας, οί κ.κ. Τατάκης καί Γρηγοριάδης». Βλ. *Ισότης*, 24.7.1926. Για την περίοδο της διδασκαλίας του στο Παγκύπριο Γυμνάσιο βλ. και Γεώργιου Χατζηκωστή (επιμ.), *Παγκύπριον Γυμνάσιον, εκατονταετηρίδα. Αναμνηστικόν Λεύκωμα 1893-1993*, Λευκωσία 1993, σ. 154.
4. Για την επίσκεψη αυτή γίνεται αναφορά στον τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά «Κάθε Μήνα», *Πνευματική Κύπρος* 32/3 (1963) 297-299. Επίσης βλ. Πλουτή Σέρβα, «Βασίλης Τατάκης, ένας μεγάλος στοχαστής της φιλοσοφίας», *Ελευθερία*, 20.1.1971· Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 324-325.
5. Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 334.
6. Βλ. Πλουτή Σέρβα, *Όταν είμασταν παιδιά*, Λευκωσία 1993, σ. 137-138· Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 321, αντιστοίχως.
7. Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 325.
8. Τα γράμματα αυτά αναμένεται να εκδοθούν σύντομα. Βλ. Πέτρου Παπαπολυβίου, «Άγνωστοί Κύπριοι "καταληψίες"», *Ο Φιλελεύθερος*, 10.3.2007. Για τον Ευθυμιάδη βλ. και Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 325-327· Πέτρου Παπαπολυβίου, «Από την εμφάνιση των πρώτων σοσιαλιστικών ιδεών στην Κύπρο. Αντιπολεμικά κηρύγματα σε μια μαθητική έκθεση ιδεών στη Λεμεσό, το 1925», *Επετηρίδα Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 4 (1999) 85-93.
9. Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 327-328.
10. Γιάννη Λέφκη, *Οι Ρίζες. Ιστορική Μελέτη*, Λεμεσός 1984, σ. 46· Λευτέρη Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της αγγλοκρατίας*, Λευκωσία 2001, σ. 79. Ο Τατάκης αναφέρεται επιγραμματικά, για τη συμμετοχή του στον Σύλλογο αυτό, στο μελέτημα του Λέφκη για τον Βασίλη Μιχαηλίδη (βλ. παρακάτω).
11. *Αλήθεια*, 15.2.1924.
12. *Αλήθεια*, 28.3.1924· *Σάλπιγξ*, 28.3.1924, 4.4.1924. Το κείμενο της διάλεξης αυτής μάλλον δεν έχει διασωθεί.

13. Β. Τατάκη, «Η 100ετηρίς της πτώσεως του Μεσολογγίου», *Αλήθεια*, 30.4.1926, 7.5.1926, 14.5.1926, 21.5.1926, 28.5.1926. Επίσης βλ. *Χρόνος*, 16.4.1926.
14. *Αλήθεια*, 13.5.1927.
15. *Αλήθεια*, 16.4.1926, 23.4.1926· Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 337· Γιάννη Κατσούρη, *Το θέατρο στην Κύπρο*, τ. Α', 1860-1839, Λευκωσία 2005, σ. 215.
16. Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 334.
17. *Judex*, «Η λογοτεχνική μας κίνηση», *Αλήθεια*, 8.8.1924· Η "Αβγή" (Αντώνης Ιντιάνος), «Αντί γι' απάντηση στο *Judex* της "Αλήθειας"», *Σάλπιγξ*, 15.8.1924. Τα κείμενα αυτά αναδημοσιεύτηκαν και σχολιάστηκαν από τον Λ. Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά*, ό.π., σ. 119, 322-326, όπου πιθανολογείται και η ταύτιση Τατάκη - *Judex*.
18. *Νέα Λαϊκή*, 1.4.1927· *Αλήθεια*, 1.4.1927. βλ. και Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 335-336.
19. Για την πρώτη παράσταση βλ. *Ελευθερία*, 7.5.1927, 18.5.1927, 21.5.1927, 25.5.1927, ενώ για τη δεύτερη βλ. *Ελευθερία*, 9.4.1927, 30.4.1927· *Νέα Λαϊκή*, 20.5.1927. Επίσης βλ. Γ. Κατσούρη, *Το θέατρο στην Κύπρο*, ό.π., σ. 215· Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 328, 337-338, όπου σημειώνει ότι την Αντιγόνη ανέβασε ο επίσης καθηγητής του Παγκυπρίου Γυμνασίου Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, πιθανόν γιατί είχε και αυτός εμπλακεί στη σκηνοθεσία της.
20. Για τις δημοσιεύσεις αυτές βλ. *Αλήθεια*, 7.8.1925· *Αγωγή* 41-42/2(1927)1· *Κυπριακά Χρονικά* 3 (1925) 147-150, 5 (1927) 65-72, αντιστοίχως.
21. Ο ίδιος δεν μπόρεσε να παραστεί στο Κυπρολογικό Συνέδριο, που διεξήχθη τον Απρίλιο του 1969, έστειλε, όμως, τη μελέτη του, που περιελήφθη στα *Πρακτικά*. Βλ. Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 645.
22. *Κυπριακά Γράμματα* 12/1 (1935) 369-371, 1/2 (1935) 766-768, 25-26, 3/2 (1935) 159-160, 61/5 (1940) 85-86, 62/5 (1940) 79-80· *Πάφος* 2 (1936) 153-154· *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969), τ. Α', Αρχαίο Τμήμα, επιμ. Βάσου Καραγιώργη - Αντώνιου Χριστοδούλου, Λευκωσία 1972, σ. 259-264, και *Ελλάς του Νότου* 28-29 (1973) 1722-1723, αντιστοίχως.
23. Βλ. Θεόκλητος Σοφοκλέους, «Β.Ν. Τατάκη: Στη χώρα των στοχασμών. Φιλοσοφικός διάλογος, σελ. 93, Θεσσαλονίκη 1936», *Κυπριακά Γράμματα* 1-2/3 (1936) 48-50· Νίκος Σπανός, «Β. Ν. Τατάκη: Τα νέα μορφωτικά στοιχεία στο πρόγραμμα του Λυκείου Θεσσαλονίκης 1964», *Πνευματική Κύπρος* 64/6 (1966) 111-112· Ελένη Λεοντιάδου-Κύρρη, «Β. Ν. Τατάκη: Ο Σωκράτης, η ζωή του, η διδασκαλία του, Αθήνα 1970», *Κυπριακός Λόγος* 14/3 (1971) 125-132· Κώστας Προυσής, «Β. Ν. Τατάκη: Γεράσιμος Βλάχος ο Κρήσιος (1605/7-1685). Φιλόσοφος, θεολόγος, Βενετία 1973», *Πνευματική Κύπρος* 157/14 (1973) 31-33· Κλείτος Ιωαννίδης, «Β.Ν. Τατάκη: Η βυζαντινή φιλοσοφία, Αθήνα 1979», *Ζήνων* 1 (1980) 149· του ίδιου, «Β.Ν. Τατάκη: Μελέτες της ιστορίας της φιλοσοφίας, Αθήνα 1980», *Ζήνων* 2 (1981) 139. Λεπτομερής καταγραφή των δημοσιευμάτων και των παρουσιάσεων των βιβλίων του Τατάκη σε κυπριακά έντυπα έγινε από τον Ν. Παναγιώτου, *Ελλάδος Κάτοπτρον*, τ. Ζ', ό.π., σ. 3204-3205.
24. Κλ. Ιωαννίδης, «Β. Ν. Τατάκη: Η Ελληνική Πατερική και Βυζαντινή φιλοσοφία», *Δευκαλίω* 14 (1975) 146-252· Κώστας Μιχαηλίδης, «Η πνευματικότητα του προσώπου στον Β. Τατάκη», *Ζήνων* 10-12 (1989-1991) 123-126.
25. Για τις αναφορές αυτές στον Τατάκη βλ. *Κυπριακά Γράμματα* 1/1 (1934) 33, 4/1 (1934) 136, 13/1 (1934) 429, 2/2 (1935) 119, 2/2 (1935) 119, αντιστοίχως.
26. Λευτέρη Παπαλεοντίου - Κυριάκου Ιωάννου, «Επιστολές από το Αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου (1878-1966). Πρώτη καταγραφή και παρουσίαση», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 33 (2007) 49, 88, 92, 111-113 (παράρτημα).
27. Ρήνας Κατσελλάς, *Σάβας Χρίστης. Επιλογή από το έργο του*, Κερόνεια 2005, σ. 306-307.
28. Φάνη Κακριδή, *Γράμματα του Ιωάννη Συκουτρή από την Κύπρο (1922-1924)*, Αθήνα 2008, σ. 166, 168, 177-178, 181.
29. Β. Τατάκη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 339.

Κωστής Κοκκινόφτας

«Άποσιωπήσεις»

Ο τίτλος προέρχεται από ένα βιβλιαράκι του Ζήσιμου Λορεντζάτου. Σ' αυτό ο Λορεντζάτος γράφει για όσα όφείλει ο Σεφέρης στον Καρυωτάκη και ο Έλύτης στον Κάλβο, χωρίς να τα όμολογήσουν. Έκει, ανάμεσα σε άλλα, σημειώνει τα ακόλουθα: «Τό ποιητικό άργαστήρι του Σεφέρη - ξαναλέω άργαστήρι - πλούτνε από τή μαστορική του Καρυωτάκη, τουλάχιστο στην πρώτη σεφερική περίοδο. Άλλά και στή δεύτερη σεφερική περίοδο, του λεγόμενου ελεύθερου στίχου, πάλι βρίσκει κανένας, σε άρκετά από τά σημεία όπου ο στίχος παύει να είναι ελεύθερος, του Καρυωτάκη τήν τεχνική διδαχή. Όποιος έχει μάτια τό βλέπει. Όπωςδήποτε, και του Σεφέρη τά λόγια και του Έλύτη, του πρώτου για τόν Καρυωτάκη, του δεύτερου για τόν Κάλβο, και για τά αντίστοιχα χρέη τους, στάθηκαν δυσανάλογα λιγοστά».¹ Κάτι ανάλογο θά μπορούσε να πεί κανείς για όρισμένα άνομολόγητα χρέη του Σεφέρη στον Παλαμά.

Μιά από τίς πιό γνωστές φράσεις του Σεφέρη είναι ή φράση του: «δέν πιστεύω να υπάρχει παρθενογένεση στην τέχνη». Παραθέτω όλόκληρη τήν περίοδο. «Γιά τά άλλα, τά σημερινά, αισθάνομαι τόν έαυτό μου μάρτυρα έξαιρετέο: υπάρχουν κριτικοί στον τόπο μας που λένε πως στά λίγα ποιήματα που έχω γράψει, διακρίνουν τήν επίδραση του Έλιοτ, πράγμα που δέ μέ παραξενεύει πολύ, γιατί δέν πιστεύω να υπάρχει παρθενογένεση στην τέχνη».² Η άποψη αυτή δέν απέχει πολύ από τήν άποψη που διατύπωσε, πενήντα χρόνια νωρίτερα, ο Παλαμάς, λέγοντας ότι «ή άληθής έθνική ποίηση δέν είναι παρά ποίησης, χωρίς πατρίδα, και εις τήν ύψηλοτάτην αυτής έντασιν». Παραθέτω πάλι όλόκληρη τή συναφή περίοδο: «Θά έδοξολόγουν δέ μετά ζέσεως ιδιαιτέρας τόν ύπιστον, διότι οί νέοι ήμών ποιηταί φαίνονται όσημέραι καθαρότερον κατανοούντες ότι ο μόνος άξιος του ποιητου πατριωτισμός είναι ή εϋσυνείδητος και άφιλοκερδής προσήλωσις του εις τόν έρωτα τής Τέχνης, ότι έκπορνεύουν τήν πατρίδα οί καθιστώντες αυτήν έκάστοτε θέμα τετριμμένων στιχαρίων ή ρητορικών φωνασκιών, ότι ο Έλλην ποιητής, υπόδειγμα έχων τούς άθανάτους προγόνους του, πρέπει προπαντός να είναι ά ν θ ρ ω π ο ς, και ότι ή άληθής έθνική ποίησης δέν είναι παρά ή ποίησης, χωρίς πατρίδα, και εις τήν ύψηλοτάτην αυτής έντασιν».³ Νά σημειωθεί ότι και στίς δυό περιπτώσεις τό θέμα ήταν παρόμοιο: ή, χωρίς κλειστά σύνορα, δημιουργική μαθητεία των νεοελλήνων ποιητών στα ξένα έργα.

Ο Σεφέρης αναφέρεται επανειλημμένα, στίς Δοκιμές του, στην αντίσταση που πρέπει να υπερνικηθεί για να έκφραστεί τό ποιητικό περιεχόμενο, έτσι ώστε να προκύψει ίδιον ύφος. Παραθέτω: «Άν τό ύφος άποτελείται από τίς δυνάμεις του ανθρώπου για τήν έκφραση και από τά εμπόδια που συναντούν αυτές οί δυνάμεις, αν είναι μία σύνθεση αυτής τής δράσης και εκείνων των αντιδράσεων, οί τρεις ποιητές μας [Σολωμός, Κάλβος, Καβάφης] είχαν, ο καθένας τους, όλα τά στοιχεία ενός ύφους ξεχωριστου ως τήν ιδιοτυπία, ενός ύφους που χαράζει όρια και στέκει σαν άπομονωμένο».⁴ «Τό περιεχόμενο

πού θέλει νά ἐκδηλωθεῖ καί ἡ γλώσσα πού πρέπει νά δώσει μιά μορφή, μιά ὑπαρξη στό περιεχόμενο, νά τό βγάλει ἀπό τήν ἀφάνεια. Αὐτή ἡ ἐνέργεια καί αὐτή ἡ ἀντενέργεια, ἐνωμένες στό τέλος, φτιάχνουν τό ὕφος. Οἱ δύο ἀντίμαχες αὐτές δυνάμεις εἶναι οἱ δυσκολίες ἐνός συγγραφέα». ⁵ «Ἀλλά χωρίς τήν ἀντίσταση καί τό βάρος τῶν πραγμάτων πού πρέπει νά ἀρθρώσουμε, ὕφος δέν θά ἔχουμε ποτέ. Ὑφος εἶναι οἱ δυσκολίες πού βρίσκει ἕνας ἄνθρωπος γιά νά ἐκφράσει κάτι...». ⁶ Ὁ Παλαμᾶς, στό κείμενό του «Κάλβος ὁ Ζακύνθιος», λίγο πρὶν νά ἐξάρει τό ὕφος τοῦ ποιητῆ, κάνει τήν ἀκόλουθη παρατήρηση: «Ἡ τέχνη κατὰ μέγα μέρος δέν εἶναι ἄλλο τι παρά ὑπερνίκησις δυσκολιῶν· καί ὁ ποιητής ὡς ὁ γλύπτης πρέπει νά ἐργάζεται ἐπί σκληροῦ μαρμάρου, οὐχί δ' ἐπί εὐπλάστου ἀργίλου». ⁷ Ὁ Παλαμᾶς πῶς οἱ «δυσκολίες» τοῦ Σεφέρη καί οἱ «δυσκολίες» τοῦ Παλαμᾶ ἔχουν τήν ἴδια συλλογιστική βάση καί ἀναφέρονται στήν ἴδια ἐκφραστική ἐνέργεια.

Ὁ Σεφέρης, στό «Διάλογο γιά τήν ποίηση», ἀπαντώντας στόν Τσάτσο γιά τό ζήτημα τῆς ἐλληνικότητας, παρατηρεῖ τά ἀκόλουθα: «Γιατί ὁ ἐλληνισμός αὐτός θά ἀποχτήσει μιά φυσιογνωμία, ὅταν ἀποχτήσει μιά φυσιογνωμία πνευματική ἢ σημερινή Ἑλλάδα. Καί θά ἔχει ἀκριβῶς γιά χαρακτηριστικά τή σύνθεση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀληθινῶν ἔργων πού θά ἔχουν γίνει ἀπό τοὺς Ἑλληνες». ⁸ Στό δοκίμιο τοῦ Παλαμᾶ «Ἡ φαντασία καί ἡ πατρίς», διαβάζουμε μεταξύ ἄλλων τά ἐπόμενα: «Ἀναμφιβόλως ὑπό τήν ἀτομικήν λανθάνει κάπου ἡ ἐθνική ψυχὴ εἰς τοιαῦτα ἔργα. Ἄλλ' ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀριστουργημάτων τῶν αἰώνων (διότι ἂν τυχόν ὑφίστανται ἀπαρασάλευτοι νόμοι τινές καί κανόνες περὶ τοῦ ὠραίου, ἐκ τῶν μεγάλων τούτων ἔργων θά ἐξάγονται), ὁ χρωματισμός, ὁ τυχόν ἐκ τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς πηγάζων, δέν προσπίπτει εὐκόλως εἰς τήν ἀντίληψιν». ⁹ Τό κοινό σημεῖο στό ὁποῖο συγκλίνουν οἱ θέσεις τοῦ Σεφέρη καί τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ὅτι ἡ ἐθνική πνευματική ὑπόσταση ἀποτελεῖ ἐξαγόμενο τό ὁποῖο προκύπτει ἀπό τά σημαντικά ἐλληνικά λογοτεχνικά ἔργα.

Οἱ τρεῖς ἀπόψεις τοῦ Σεφέρη, πού περιέχονται στά παραπάνω παραθέματα, εἶναι σχεδόν ταυτόσημες μέ τά συναφῆ παραθέματα τοῦ Παλαμᾶ. Ἄγνοοῦσε τάχα ὁ Σεφέρης τά γραφόμενα τοῦ Παλαμᾶ; Τό κείμενο τουλάχιστο τοῦ Παλαμᾶ γιά τόν Κάλβο εἶναι μαρτυρημένο ὅτι ὁ Σεφέρης τό εἶχε διαβάσει. Μολαταῦτα δέν κάνει μνεῖα στήν παλαμική γνώμη γιά τίς «δυσκολίες» τῆς ποιητικῆς ἐκφρασης. Βέβαια δέν «ὑπάρχει παρθενογένεση στήν τέχνη». Ἐδῶ ὡστόσο δέν πρόκειται ἀκριβῶς γιά τέχνη ἀλλά γιά δοκιμακό-κριτικό λόγο. Ἔστω, θά ἦταν δυνατό νά πεῖ κανεὶς πῶς καί στό δοκιμακό λόγο ἡ μαθητεία τῶν νεότερων στοὺς παλιότερους εἶναι θεμιτή καί ἀναγκαία. Σίγουρα. Μέ τή διαφορὰ πῶς, γιά λόγους πνευματικῆς δικαιοσύνης, οἱ «ἀποσιωπήσεις» καλὸ θά ἦταν νά ἔλειπαν. Δέν νομίζω πῶς μειώνεται πνευματικά κανεὶς, ὅταν ἀναγνωρίζει τίς ὀφειλές του στοὺς προγενέστερους του. Γιατί τό γεγονός καί μόνο ὅτι διέκρινε καί ἔφερε στήν ἐπιφάνεια ὀξυδερκεῖς ἐπισημάνσεις προγενέστερων συνιστᾷ αὐτόματα τίτλο τιμῆς. Καί περισσότερο συνιστᾷ, νομίζω, τίτλο τιμῆς ἢ δημόσια ἀναγνώριση τῆς συγκεκριμένης μαθητείας.

Πάντως και ή σιωπηλή επανάληψη από νεότερους καιρίων παρατηρήσεων πού έγιναν από προγενέστερους δάσκαλους δέν είναι χωρίς σημασία. Άπλως θά ήταν καλύτερα νά υπήρχαν ταυτόχρονα και οι όμολογίες τών όφειλών. Στο κάτω κάτω από κάτι τέτοιες όμολογίες δικαιώνονται ιστορικά οι, κατά τά άλλα, σπαταλημένες κοινωνικά ζωές τών πνευματικών ανθρώπων.

Ό Νάσος Βαγενάς έχει ισχυριστεί ότι «ή κύρια σημασία του κριτικού λόγου του Σεφέρη βρίσκεται στις νέες απόψεις πού εισάγει στην Έλλάδα, οι όποιες προώθησαν την ελληνική κριτική πέρα από τό έπίτευγμα του Παλαμά». ¹⁰ Η αλήθεια είναι ότι ό Σεφέρης, τόσο μέ τις παραπάνω τρεις «άποσιωπήσεις» όσο και μέ άλλες, άπλως επανέλαβε μέ δικά του λόγια βασικές παλαμικές θέσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Άποσιωπήσεις*, Τό Ροδακίό, Άθήνα 2000, σσ. 12-13.
2. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, τ. Β', Ίκαρος, Άθήνα 1981, σ. 19.
3. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. Β', Μπίρης, Άθήνα χ.χ., σ. 229.
4. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, τ. Α', Ίκαρος, Άθήνα 1981, σ. 65.
5. Ό.π., σσ. 259-260.
6. Ό.π., σ. 260.
7. Κωστής Παλαμάς, ό.π., σ. 48.
8. Γιώργος Σεφέρης, ό.π., σ. 102.
9. Κωστής Παλαμάς, ό.π., σ. 279.
10. Νάσος Βαγενάς, *Ό ποιητής και ό χορευτής. Μιά εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη*, Κέδρος, Άθήνα 1979, σ. 103.

Γιώργος Άράγης

δ

Ο Ελύτης μεταφραστής του Κριναγόρα

Στα πλαίσια της σύνθεσης της ελληνικής παράδοσης με τη νεωτερικότητα που επιτεύχθηκε από τους ποιητές κυρίως της Γενιάς του '30, σημαντική θέση αποκτά η διά της ενδογλωσσικής μετάφρασης επαφή με κείμενα της ελληνικής αρχαιότητας. Λεπτή υπόθεση αυτή της “μετάφρασης” από προγενέστερα στάδια της ελληνικής στη σύγχρονη γλώσσα, όπως γνωρίζουμε, εφόσον σχετιζόταν με το γλωσσικό ζήτημα. Άλλωστε, ο ίδιος ο όρος “μετάφραση” στην περίπτωση της μετάβασης από τα αρχαία ή μεσαιωνικά στα νέα ελληνικά χρησιμοποιείται καταχρηστικώς, ενώ πιο σωστός είναι ο όρος “μεταγλώττιση” ή “μεταγραφή” – ο τελευταίος χρησιμοποιείται από τον Σεφέρη ο οποίος από την άλλη αποκαλεί “αντιγραφές” τις μεταφράσεις του από ξένα κείμενα.

Την ίδια ανάγκη διαφοροποίησης νιώθει ο Οδυσσέας Ελύτης. Ο Ελύτης αποκαλεί “μορφές στα Νέα Ελληνικά” τη μετάφραση των επιγραμμάτων του Κριναγόρα του Μυτιληναίου και της Αποκάλυψης (η τελευταία μεταφράστηκε

και από τον Σεφέρη), και “ανασύνθεση και απόδοση στα Νέα Ελληνικά” τις μεταφράσεις ποιημάτων της Σαπφούς, ενώ “δεύτερες γραφές” θεωρεί τα ποιήματα ξένων ποιητών που μεταφράζει στα ελληνικά. Είναι εμφανές δηλαδή ότι ο Ελύτης προσεγγίζει τα αρχαία κείμενα με στόχο τον προβληματισμό πάνω σε δυο διαφορετικές φάσεις της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας και προκειμένου να εμπλουτίσει το γλωσσικό του οπλοστάσιο – με κάποια μεγαλύτερη ελευθερία στην περίπτωση της Σαπφούς (“ανασύνθεση και απόδοση”) – ενώ ο όρος “δεύτερη γραφή” δηλώνει την προσπάθεια αφομοίωσης της αισθητικής και καλλιτεχνικής πρότασης που βρίσκει έκφραση μέσα από το ξένο γλωσσικό εργαλείο: πρόκειται, με άλλα λόγια, για δύο διαφορετικές ανάγκες του Ελύτη, εξίσου σημαντικές στα πλαίσια του ποιητικού του προγράμματος. Ποιες είναι όμως η θεωρία και πρακτική του Ελύτη στη μετάβαση από τον ένα γλωσσικό κώδικα στον άλλον στην περίπτωση της *Μορφής στα Νέα Ελληνικά των επιγραμμάτων του Κριναγόρα*; Βέβαια, στην επιλογή του αρχαίου ποιητή παίζουν ρόλο και άλλοι παράγοντες, πέρα από το γλωσσικό, που αφορούν στη βιογραφία του. Ο Κριναγόρας γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 70-65 π.Χ. και έζησε τα τελευταία 20-25 χρόνια της ζωής του στη Ρώμη, στην αυλή του Αυγούστου, και ακριβώς ο “καημός της ξενιτιάς” δεσπόζει σε ένα από τα 52 επιγράμματά του: “Πρώτος αυτός”, γράφει ο Ελύτης στον Πρόλογο στη *Μορφή*, “ανάμεσα στους *minores*, διανοίγει τὸ αὐλάκι πού, μὲ τὸν καιρό, θὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μεγάλον παραπόταμο καὶ θὰ φτάσει, διαρρέοντας τὸν ἑλληνικὸ λόγο, ὡς τὶς μέρες μας”. Επιβάλλονται επίσης στην ευαισθησία του σύγχρονου ποιητή ο ανθρωπισμός του Κριναγόρα “σὲ μιὰ χώρα ὀργίων καὶ λεόντων”, η αγάπη του για τα λογοπαίγνια και το γεγονός ότι ο Καβάφης τον μνημονεύει, για λόγους αποκλειστικά “ευφωνιστικής αλχημείας” βέβαια, δίπλα στον Μελέαγρο και στο Ριανό (“Νέοι της Σιδώνος”). Το παιχνίδι του Καβάφη με το “κ”, με το “ν” και κυρίως με το “ρ” (“διαβάστηκαν Μελέαγρος, Κριναγόρας καὶ Ῥιανός”) αποτελεί το κύριο κίνητρο για τον Ελύτη να ασχοληθεί με τον άγνωστο μέχρι τότε Κριναγόρα.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε τα όσα ο ποιητής γράφει στη “Σημείωση” στη *Δεύτερη Γραφή*: “Θεμιτὸ εἶναι, πιστεύω, γιὰ ἕναν μεταφραστὴ νὰ παραλείπει κάποτε μιὰ λέξη ἢ νὰ προσθέτει μιὰν ἄλλη, μερικές φορές καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ στὴ θέση της μιὰ τρίτη μὲ παραπλήσιο νόημα, ἐὰν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τὸν ρυθμὸ ἢ πλησιάζει περισσότερο τὸ βαθύτερο πνεῦμα τοῦ πρωτοτύπου”. Πρόκειται για τη μεταφραστική θεωρία του Ελύτη, που ακολουθείται πιστά και αποτελεσματικά και στη *Μορφή* του Κριναγόρα. Ἐτσι, διαπιστώνουμε ότι οι παρηχήσεις, ξεκινώντας από το ποίημα του Καβάφη, παίζουν σημαίνοντα ρόλο και στη *Μορφή*. Στο επίγραμμα Π', π.χ., επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές η συλλαβή “καλ-”: “Καλλιμάχου”, “κάλ-ους”, “Ε-κάλ-ης”, “καλ-ιήν”. Ο Ελύτης λοιπόν σηκώνει το γάντι που του ρίχνει ο αρχαίος ομότεχνός του επαναλαμβάνοντας με τη σειρά του τέσσερις φορές την ίδια συλλαβή (“καλ-οδουλεμένο”, “Καλλιμάχου”, “Ε-κάλ-ης”, “καλ-ύβι”), ενώ στο τέλος υπερθεματίζει αναγραμμα-

ματίζοντάς την (“άλκ-ή”, μεταφράζει τη λ. “σθένος” του πρωτοτύπου) με ένα τρόπο που παραπέμπει σε ποιητικές πρακτικές της Ελληνιστικής εποχής αλλά και στο *Άξιον εστί*. Ένα παρόμοιο παιχνίδι βρίσκουμε στη μετάφραση του επιγράμματος ΛΑ΄, όπου η παρουσία του “κ” και του “ρ” στο “[ψαφαρῆ κείσετ' ἐν'] Ὀστρακίνη” ωθεί τον μεταφραστή στην απιστία με στόχο να αποδίδεται με ενάργεια ο “καημός της ξενιτιάς”: “μακριά στήν κακοτράχαλη Ὀστρακίνα”. Με ιδιαίτερη υποβλητικότητα μεταφράζεται, στο επίγραμμα ΜΒ΄, “φρὴν ἱερὴ μεγάλου Ἐνοσίχθονος” ως “ἅγια πνοὴ τῆς μεγάλης πού τόν κόσμο αὐτόν λικνίζει δύναμης”. Εδώ ο Ελύτης αποφεύγει οποιαδήποτε αναφορά στον Ποσειδῶνα “κοσμοσείστη” (έτσι μεταφράζεται συνήθως το “Ἐνοσίχθων” στα νέα ελληνικά) και δημιουργεί μια μυστηριακή ατμόσφαιρα θρησκευτικής κατάνυξης μέσω της έκφρασης “ἅγια πνοή”, που ναι μεν σκιαγραφεί την παρουσία μιας θεϊκής δύναμης που υπερβαίνει τα όρια της θεσμικής θρησκείας, ταυτόχρονα όμως παραπέμπει στο Ἅγιο Πνεῦμα της χριστιανικής διδασκαλίας, και άρα στη θρησκευτική παράδοση του μεταγενέστερου και νέου ελληνισμού. Κατά παρόμοιο τρόπο, στο επίγραμμα ΚΒ΄ η προσφώνηση “ὦ ἄλλιστ' Αἴδη” μεταφράζεται ως “ἀνελέητε Ἄδη [τί τὴν ἤθελες] μωρέ”, όπου ο Ελύτης αξιοποιεί αποτελεσματικά το συναισθηματικό φόρτο που εξακολουθεί να έχει ο Ἄδης (και ο Χάρος) στο νεοελληνικό πολιτισμό, ενώ στο επίγραμμα ΙΑ΄ (“Ἥρη τε τελείη” του πρωτοτύπου μεταφράζεται ως “Ἥρα τοῦ γάμου τοῦ ἱεροῦ Κυρά”) ο Ελύτης αποφεύγει επίσης μια “φιλολογική” μετάφραση και επιτυγχάνει ένα πολύ “δυναμικό” αισθητικό αποτέλεσμα. Εν κατακλείδι, από τα ελάχιστα παραδείγματα που παραθέσαμε, διαπιστώσαμε ότι ο Ελύτης μεταφραστής του Κριναγόρα φέρνει εις πέρας την αποστολή του με επιτυχία, εφόσον ο αρχαίος Έλληνας ποιητής κατορθώνει, μέσα από τη γέφυρα του σύγχρονου Έλληνα ποιητή, να επικοινωνήσει αποτελεσματικά με το σύγχρονο Έλληνα αναγνώστη. Σε μελλοντικό σημείωμα θα δούμε με ποια αποτελέσματα ο Ελύτης μεταφράζει ένα σύγχρονό του Ιταλό ποιητή: τον Giuseppe Ungaretti.

Maurizio De Rosa

Η λογισύνη των ελλήνων δημοσιογράφων

Στο βιβλίο των Α. Έλλης και Μ. Ιγνατίου *Ίμια, τα απόρρητα τηλεγραφήματα των Αμερικανών*, που κυκλοφόρησε πρόσφατα (Αθήνα, Λιβάνης, 2009), εντοπίζουμε ακόμη μια μαρτυρία έκπτωσης και πτώχευσης της λογισύνης των Ελλήνων δημοσιογράφων. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Χόλμπρουκ, σε μαγνητοφωνημένη συνομιλία του με τους συγγραφείς του βιβλίου, στις επίμονες ερωτήσεις των δημοσιογράφων για την κρίση στα Ίμια, σε δημοσιογραφική διάσκεψη όταν επισκέφτηκε την Ελλάδα, θέλησε να δηλώσει, εμμέσως, την υποστήριξή του στις ελληνικές θέσεις παραπέμποντας στον Όμηρο.

Αντιγράφω από τη σελίδα 191 του βιβλίου: «Ερωτηθείς για τα Ίμια, απάντησα ότι δεν θέλω να εμπλακώ με την “wine dark sea” («οίνοπα πόντον»)... Και νόμιζα ότι θα φανώ έξυπνος, διότι σκέφτηκα ότι, αν αναφερόμουν στο Αιγαίο ως η “wine dark sea”, όλοι θα καταλάβαιναν ότι εννοώ πως είναι ελληνική. Οι περισσότεροι από τους δημοσιογράφους δεν το έπιασαν και οι ελληνικές εφημερίδες έγραψαν: “Ο Χόλμπρουκ μιλά για τη μαύρη και ζοφερή θάλασσα”. Ήμουν τόσο περήφανος που επέδειξα τις λογοτεχνικές μου γνώσεις. Αυτό είναι το καλύτερο μέρος απ’ το βιβλίο όσον αφορά στο ποιος ήταν ο ρόλος μου. Η προσπάθειά μου να δείξω την υποστήριξή μου στους Έλληνες με την αναφορά μου στον Όμηρο και οι ίδιοι οι Έλληνες να μην το καταλαβαίνουν! Δεν διδάσκονται την *Ιλιάδα* στην Ελλάδα;»

“Επί οίνοπα πόντον”, γράφει συνήθως ο Όμηρος, “μαβύ γιαλό” μεταφράζει ο Σίδερης, “μπλάβο πέλαγος”, “που έχει το χρώμα του κρασιού” και “με το σκούρο χρώμα του κρασιού” ο Μαρωνίτης, “το πέλαο το κρασάτο” οι Καζαντζάκης - Κακριδής, το “κρασύ το πέλαγο” ο Α. Πάλλης. Πάντως, η ομηρική φράση, στο πρωτότυπο ή γραμμένη με λατινικούς χαρακτήρες, είναι πολύ γνωστή στους κύκλους των ξένων λογίων. Αναζήτηση στο διαδίκτυο για τη φράση “οίνορα πόντον” απέδωσε τουλάχιστον 12 200 ηλεκτρονικά λήμματα. Χαρακτηριστικά, ο Τζέιμς Τζόις στον *Οδυσσέα* του, χρησιμοποιεί τη φράση τρεις φορές. Στη μία γράφει “οίνορα πόντον, a winedark sea”, που ο Καψάσκης μεταφράζει “οίνοψ πόντος, θάλασσα σε χρώμα σκοτεινού κρασιού”.

Ότι έχει κατέλθει το επίπεδο της λογιούνης των Ελλήνων δημοσιογράφων, δυστυχώς μας το αποδεικνύουν πολλά παραδείγματα. Θα σταθώ, ακόμη, σε ένα. Στον *Επιτάφιο* του Περικλέους, που μας παραθέτει ο Θουκυδίδης στην *Ιστορία* του Πελοποννησιακού Πολέμου, υπάρχει συμπεκνωμένη και καίρια η ρήση: *Το εὐδαιμον το ελεύθερον το δε ελεύθερον το εὐψυχον*. Με απλά λόγια, ο Περικλής, τον χειμώνα του 431 π.Χ., κατά την ταφή των πεσόντων στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τόνισε στον Επιτάφιό του ότι η ευτυχία συνίσταται στην ελευθερία και η ελευθερία στο θάρρος και την ευψυχία.

Όμως, στην τελευταία σελίδα αθηναϊκής εφημερίδας, δηλαδή σε μια από τις πιο διαβαστερές, που περιλαμβάνει φωτογραφίες και λεζάντες από τη διεθνή ειδησεογραφία, αναφέρεται, δίπλα από τη σχετική φωτογραφία, ότι ο δήμαρχος της Πράγας Πάβελ Μπεμ, με αφορμή τα σαράντα χρόνια από τη σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, γράφει στον τοίχο του Εθνικού Μουσείου, στην πλατεία Βεντσεσλάς, το σύνθημα: «Η ευτυχία συνίσταται στην ελευθερία και η ελευθερία στο θάρρος.» Ο δήμαρχος της Πράγας, γράφοντας το σύνθημα αυτό στον τοίχο, ήξερε από Θουκυδίδη και κλασική παιδεία, αντέγραφε από τον Επιτάφιο, ως φόρο τιμής για τους πεσόντες, που αντιστάθηκαν στους εισβολείς. Όμως, ο δημοσιογράφος μίας σημαντικής αθηναϊκής εφημερίδας δεν έχει την απαιτούμενη παιδεία, δεν έχει το υπόβαθρο γενικής κλασικής παιδείας, για να το συσχετίσει με την αρχαία Ελλάδα, και το παραθέτει απλώς, λες και η ρήση αποτελεί επινόηση τελευταίας κοπής.

Πήρα στο τηλέφωνο τον υπεύθυνο της εφημερίδας και του τόνισα την παράλειψη. Η γενικότερη εικόνα της αντίδρασής του: «Εντάξει, ευχαριστούμε για την υπόδειξη, μα εδώ είναι εφημερίδα κι όλα τρέχουν γρήγορα, πού να προλάβεις.» Η γενικότερη παιδεία που έπρεπε να έχει κάθε συντάκτης θα το προλάβαινε. Οι παλαιότεροι δημοσιογράφοι έγραφαν σε συνθήκες πιο πιεστικές, μα είχαν την απαιτούμενη μόρφωση, και η ευαισθησία τους είχε την ετοιμότητα να τα αντιλαμβάνεται και να διαχειρίζεται αναλόγως τα συσχετιζόμενα με την αρχαία ελληνική γραμματεία.

Μακρηγόρησα.

Σάββας Παύλου

Marginalia - 1. Σπουργίτες

Στό λήμμα ρόγα τοῦ Λεξικοῦ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, μετά τό ἐρμήνευμα ἀκολουθεῖ ὡς παράδειγμα ἡ φράση: *Σέ μιά ~ ἀπό σταφύλι ἔπεσαν ὀκτώ σπουργίτια.*

Ἄραιογράφησα τή λέξη σπουργίτια, γιατί ἡ φράση ἤ σωστότερα τό δίστιχο δέν ἀνήκει στόν συντάκτη τοῦ λήμματος ἀλλά στό παιδικό ποίημα τοῦ Παπαντωνίου «Τσιριτρό» τῆς ὀνομαστῆς συλλογῆς *Τά χελιδόνια* (Βιβλιοθήκη Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, 1920) καί γιά τοῦτο πρέπει νά γραφεῖ *σπουργίτες* (καί *ὀκτώ*). Παραθέτω τίς δύο πρῶτες στροφές:

Σέ μιά ρόγα ἀπό σταφύλι
ἔπεσαν ὀκτώ σπουργίτες
καί τρωγόπιναν οἱ φίλοι...
τσιρι-τίρι τσιριτρό
τσιριτί
τσιριτρό.

Ἐχτυπούσανε τίς μύτες
καί κουνούσαν τίς οὐρές
κι εἶχαν γέλια καί χαρές
τσιρι-τίρι τσιριτρό
τσιριτί
τσιριτρό.

Τό τραγουδοῦσαν, σέ πολύ παλιά χρόνια, τά λυκόπουλα τῆς Τρίτης Ὁμάδος Προσκόπων Χαλκίδος.

Νίκος Γριπονησιώτης

Μικρά φιλολογικά, προσθήκες και διορθώσεις

I. Ο Λάμπρος Βαρελάς εντόπισε μιαν άγνωστη δημοσίευση δύο ποιημάτων του Επαμεινώνδα Φραγκούδη πρόκειται για τα ποιήματα «Άς ήμην» και «Η ατυχής μήτηρ», που δημοσιεύτηκαν με την υπογραφή Επαμινώνδας [sic] Ιωάννου στο ετήσιο έντυπο *Ο περίφημος Καζαμίας του έτους 1853*, Αθήναι, Κ. Αντωνιάδου, 1853, σ. 56. Θα είχε ενδιαφέρον να δει κανείς τις περιπτώσεις στις οποίες ο συγγραφέας επιλέγει να

υπογράψει κείμενά του όχι με το επώνυμο Φραγκούδης αλλά με το πατρώνυμο του. Πάντως, με την υπογραφή Επαμ(ε)ινώνδας Ιωάννου δημοσιεύει λογοτεχνικά και φιλολογικά κείμενα στα χρόνια 1849-1852. Μήπως η επιλογή αυτή έχει να κάνει με το είδος των κειμένων που υπογράφει, δηλαδή με τη μάλλον υποτιμημένη τότε «ελαφρά φιλολογία»; Ή μήπως συνδέεται με το γεγονός ότι το 1849 ο νεαρός συγγραφέας κατηγορήθηκε για πλαστογράφηση; (βλ. *Μικροφιλολογικά* 24, 2008, σσ. 10-11). Πάντως, τα πρώτα του λογοτεχνικά δημοσιεύματα που έχουν εντοπιστεί, το ποίημα «Η 25^η Μαρτίου 1821» (*Μέλισσα των Κυκλάδων* 19, Ιούλ. 1846, σσ. 103-104) και η μυθιστορία Ο Θέρσανδρος (1847), υπογράφονται με το πλήρες ονοματεπώνυμό του και το αρχικό γράμμα του πατρωνύμου του: Επαμεινώνδας Ι. Φραγκούδης.

Το δεύτερο από τα παραπάνω ποιήματα μας είναι ήδη γνωστό: πρωτοδημοσιεύτηκε με υπογραφή Επαμεινώνδας Ιωάννου στην εφ. *Εφημερίς της Σμύρνης* (22.7.1849) και το παρουσιάσαμε στα *Μικροφιλολογικά* 20 (2006) 7-8. Στη δημοσίευση του 1853 υπάρχουν μερικές μικρές διαφοροποιήσεις: στ. 5: τυφή (αντί: οικτρά) στον τελευταίο στίχο αλλάζει η σειρά των λέξεων· προτάσσεται η λ. «μάννα», που είχε τονιστεί στη λήγουσα («μανά») στην αρχική δημοσίευση, πιθανόν σύμφωνα με την κυπριακή ιδιοματική χρήση της, για να αποκατασταθεί ο ιαμβικός ρυθμός: «Κι αυτά “μάννα, λολό, λολό” εφώναζαν ακόμα».

Το ερωτικό ποίημα «Ας ήμην» έχει ήδη συνδεθεί με το όνομα του Ε. Φραγκούδη, αφού ξαναδημοσιεύτηκε επεξεργασμένο, αλλά ανυπόγραφο και με τον τίτλο «Επιθυμία», στη *Θελξινόη* 16 (Νοέμβρ. 1856) 191, το περιοδικό που εξέδιδε ο ίδιος. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Οι λογοτεχνικές ενασχολήσεις του Επαμεινώνδα Φραγκούδη και το περιοδικό *Θελξινόη* (Κωνσταντινούπολη, 1856-1857)» *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 24 (1998) 441-471: 453. Πάντως, με την ενυπόγραφη δημοσίευση του 1853 εξακριβώνεται πια ότι και αυτό το ποίημα ανήκει στον Ε. Φραγκούδη. Κρίνεται καλό να παραθέσουμε εδώ και τις δύο δημοσιεύσεις, γιατί σε ορισμένους στίχους υπάρχουν ριζικές διαφοροποιήσεις:

Ας ήμην

Ας ήμην αύρα να 'παιζα
Με τα χρυσά μαλλιά σου,
Ακτίς σελήνης να 'πιπτα
Επί τας παρειάς σου!

Ας ήμην ύπνος να 'καμπτα
Το θείον βλέφαρόν σου,
Ρανίς ιδρώτος να 'ρρεον
Εις τον αβρόν λαιμόν σου!

Ας ήμην η περιστέρα,
Ω κόρ', η προσφιλής σου,
Να τρέφωμ' απ' τα χείλι σου,
Να ζω με το φιλί σου!

Να κρύπτωμ' εις τον κόλπον σου,
Κι ακούων τους παλμούς σου,
Τα κρίνα να οσφραίνωμαι
Του αργυρού λαιμού σου.

Επιθυμία

Ας ήμην αύρα να 'παιζα
Με τα χρυσά μαλλιά σου,
Σελήνης φως να έπιπτα
Επί τας παρειάς σου.

Ας ήμην ύδωρ να 'νιπτα
Το θείον πρόσωπόν σου
Αγνός ιδρώς να έρρεα
Επί το μέτωπόν σου.

Ας ήμην η περιστέρα
Φιλώ, η προσφιλής σου
Να τρέφωμ' απ' τα χείλι σου
Να ζω απ' το φιλί σου,

Να κρύπτωμ' εις τους κόλπους σου,
Κι ακούων τους παλμούς σου,
Τα κρίνα να οσφραίνωμαι
Του αργυρού λαιμού σου.

Π. Ο καθηγητής Γιάννης Παπακώστας μάς παραχώρησε ευγενικά την παρακάτω επιστολή του Γιώργου Κωνστάντη προς τον Γιώργο Κοτζιούλα και τον ευχαριστούμε. Στη μεταγραφή διατηρείται η ορθογραφία του επιστολογράφου:

Έν Λευκωσία 4.1.47

Φίλε κ. Κοτζιούλα,

Νομίζω πως δεν είναι αργά να σ' ευχαριστήσω για το τόσο ενθαρρυντικό και καλόκαρδο σημειώμά σου στα *Ελ[εύθερα] Γράμματα*. Η σκληρή ζωή που περνάμε εδώ κάτω - δουλεύω τώρα σε κτίσματα - και το γεγονός πως λείπω από τη Λευκωσία κατά καιρούς δεν μου επέτρεψαν να σου γράψω δυο λόγια πιο μπροστά. Τώρα ασχολούμαι πιο πολύ το να μάθω γράμματα, με τη στοργική παρακολούθησι φίλων, που περπατάμε μαζί στον ίδιο δρόμο. Τα *Ελ[εύθερα] Γράμματα* τα βλέπω τακτικά. Οι συνεργάτες τους είναι καλοί δασκάλοι για μας εδώ κάτω.

Ο φίλος μου, ο Αντρέας ο Γάβρης, σε χαιρετά. Να 'ξαιρες πόσο του άρεσε εκείνο το «Μα τον Απόλλωνα πάει πολύ». Το τι εκπροσωπεί για την κυπριακή διανόηση θα 'πρεπε να σου το 'γραφαν άλλοι, πάντως, απ' ό,τι εγώ ξέρω, είναι αρχισυντάκτης μιας εφημερίδας κι ενός περιοδικού. Τα ποιήματά του που δημοσιεύουν οι εφημερίδες μας θεωρούνται σαν τα πιο αγωνιστικά τραγούδια που κάνουν την εμφάνησί τους εδώ κάτω. Δούλεψε σαν και μας στα κτίσματα και προχτές γιόρτασε τα κοσσιδυό του χρόνια μ' ένα άγριο ξυλοκόπημα, όπως ίσως θα 'χετε δει σε κυπριακές εφημερίδες, για λόγους που νομίζουν μερικοί σαν ... αισθηματικούς. Όσο για την ευλογημένη φωτοτυπημένη υπογραφή στο πρόλογο της συλλογής μου - Θεός σχωρέσει τον ο εκδότης μου νόμιζε πως έτσι θα μου πρόσφερε μια έκδοση πολυτέλειας.

Τώρα για τον άλλο μας φίλο, τον κ. Δημητράκη Χαμπουλίδη. Έσχισε τα ρούχα του για το ... αδίκημα που νομίζει πως του έκαμες. Εμάς μας έκοψε κιόλας και το χαιρετισμό, γιατί εμείς είχαμε τη φαινή έμπνευση να τον πείσουμε να στείλει μερικά αντίτυπα της συλλογής του στα *Ελ[εύθερα] Γράμματα*.

Και δω κάτω η παγωνιά είναι μεγάλη. Σαν κάποτε βγει ο ήλιος και θερμάνει τις ψυχές μας, θα 'μαστε πολύ ευτυχείς και μεις και σεις.

Εύχομαι ο καινούριος χρόνος να φέρη σ' όλους μας τη χαρά.

Με αγάπη και πολλή εκτίμηση, / δικός σου,

Γιώργος Κωνστάντης

Οδός Τεβερτσιλέρ 20^Α

Λευκωσία-Κύπρος

Ο Γιώργος Κωνστάντης (Λευκωσία 1922-1999) εξέδωσε μια νεανική συλλογή στίχων με τον τίτλο *Σεμνοί στίχοι*, το 1946, για να ακολουθήσουν δύο άλλες ποιητικές συλλογές του (*Ηρωική πορεία*, 1950, *Περηφάνεια*, 1959), στις οποίες είναι εμφανής η ένταξή του στην Αριστερά. Ακολούθησε μια μακρά περίοδος ποιητικής σιωπής, που δεν είναι άσχετη με τη μακρόχρονη αποδημία του συγγραφέα στη Μεγάλη Βρετανία. Τα επόμενα, πιο ώριμα ποιητικά βιβλία του εκδόθηκαν απανωτά κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, όταν ο συγγραφέας επανεγκαταστάθηκε στην Κύπρο: *Ταυτότητα* (1989), *Η σιωπή κι ο χρόνος* (1990), *Αφήγηση σημαιοφόρου* (1990), *Εσπερινά ρίγη* (1991), *Εν αναμονή* (1991), *Τα δεκάστιχα* (1992), *Ελεγεία του Αυγούστου* (1992), *Μυθολογία των ωρών και των ηρώων* (1994), *Αναδρομή* (1995), *Η χρησιμότητα της σιωπής* (1998). Για τη ζωή και το έργο του Γ. Κωνστάντη βλ. κυρίως τα δημοσιεύματα του Γιώργου Μολέσκη και του Θεοκλή Κουγιάλη στο περ. *Νέα Εποχή* 239-240 (1996) 8-13 και 14-20 αντίστοιχα.

Όπως φαίνεται και στην επιστολή του Γ. Κωνστάντη προς τον Γ. Κοτζιούλα, ο τελευταίος είδε με «συμπάθεια» τους Σεμνούς στίχους και ενθάρρυνε τον νέο ποιητή

σε κριτικό σημείωμά του στα *Ελεύθερα Γράμματα* (19, 15.8.1946, σ. 246). Ο κριτικός ξεχώρισε τα τρία ποιήματα που αναφέρονται στην αιχμαλωσία του ποιητή σε γερμανικά στρατόπεδα και στρέφονται κατά του φασισμού. «Αλλά η γνησιώτερη απήχηση της ψυχής του βρίσκεται, νομίζω, στα δύο τετράστιχα των σελ. 20 και 24, όπου μιλάει με την απλή γλώσσα της νοσταλγίας και της φυσιολατρίας. Εκεί φαίνεται κι ο στίχος του πιο απαλλαγμένος από τεχνικές αδυναμίες». Τόσο ο Γ. Κωνσταντής όσο και ο Α. Γάβρης (1924-1991) παρακολουθούσαν και εκτιμούσαν τα *Ελεύθερα Γράμματα* (1945-1951), κατεξοχήν περιοδικό της Αριστεράς την εποχή αυτή, και επιδίωξαν να ακούσουν την άποψη των κριτικών του περιοδικού για τα πρώτα βιβλία τους. Ο Α. Γάβρης, που προλόγισε τους *Σεμνούς στίχους*, είχε εκδώσει, επίσης το 1946, μια συλλογή με ποιήματα στο κυπριακό ιδίωμα (*Τζιηλαδήματα*) και ακολούθησαν άλλα δυο ποιητικά βιβλία του (*Φωνή αίματος*, 1947, *Η ζωγραφιά του ανήσυχου πελάγου*, 1951). Ο Γ. Κωνσταντής δείχνει ότι εκτιμά τα «αγωνιστικά τραγούδια» του φίλου του Α. Γάβρη, ο οποίος, όμως, δεν εξελίχθηκε ως ποιητής, παρά το γεγονός ότι τα ιδιωματικά ποιήματά του της συλλογής του 1946 προσέχθηκαν από τους Ν. Βρεττάκο, Ν. Κρανιδιώτη, Κ. Μόντη, Σ. Τομπόλη κ.ά. Ο Ν. Βρεττάκος παρουσίασε αρκετά δεκτικά και ευνοϊκά τα *Τζιηλαδήματα* (=Κιλαηδήματα) στα *Ελεύθερα Γράμματα* (63, 25.3.1947, σ. 93). Ο Γ. Κοτζιούλας, στην κριτική του για τους *Σεμνούς στίχους*, είχε σχολιάσει για τον προλογιστή της συλλογής, τον Α. Γάβρη: «Δεν ξέρουμε τι αντιπροσωπεύει το όνομά του για την κυπριακή διάνοηση. Αλλά ήταν ανάγκη να μας στείλει την υπογραφή του φωτοτυπημένη; Μα τον Απόλλωνα, πάει πολύ!». Δεν μπορέσαμε να εξακριβώσουμε αν ο Α. Γάβρης ήταν τότε αρχισυντάκτης ή απλώς συνεργάτης σε κυπριακά έντυπα της Αριστεράς. Πάντως, δημοσιεύει ποιητικά, κριτικά και άλλα κείμενά του στην εφ. (*Νέος Δημοκράτης* (1946 κ.ε.) και στα περ. *Ελεύθερος Κόσμος*, *Κυπριακά Γράμματα*, *Λογοτεχνία*, *Πάφος*, *Προμηθέας*, ίσως και αλλού.

Οι Γ. Κωνσταντής και Α. Γάβρης φαίνεται ότι παρακίνησαν και τον πιο παραγωγικό Δημητράκη Χαμπουλίδη (1911-2000) να στείλει βιβλία με στίχους του στα *Ελεύθερα Γράμματα*, για να κριθούν. Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού (49, 15.8.1946, σ. 246), μαζί με το βιβλίο του Γ. Κωνσταντή, ο Γ. Κοτζιούλας σχολίασε αρνητικά τα *Τραγούδια της μοναξιάς* (1946) του Δ. Χαμπουλίδη με επιχειρήματα και επισημάνσεις όπως: «ρηχή στιχουργία», «σκέτος βερπαλισμός», «η συγκίνηση απουσιάζει», «γλωσσικός φόρτος» που «προκαλεί μονάχα δυσφορία», «παντού σχεδόν κυριαρχεί η ερωτομανία χωρίς άλλες ανθρώπινες ανησυχίες», και καταλήγει με την εκτίμηση: «Νομίζει κανείς πως ζει στην εποχή του Χατζόπουλου και του Λαπαθιώτη, χωρίς όμως την τεχνική αρτιότητα, τη μουσικότητα εκείνων». Πάντως, και οι δύο κριτικές του Γ. Κοτζιούλα αποδεικνύονται γενικά εύστοχες και προφητικές: Σε αντίθεση με τον Γ. Κωνσταντή, που εξελίχθηκε ως ποιητής και έδωσε πιο ώριμα δείγματα στις όψιμες συλλογές του, ο Δ. Χαμπουλίδης εξέδωσε δεκατρία βιβλία με στίχους του κατά την εικοσαετία 1945-1964, μένοντας συνήθως σε μια πρόχειρη και εκπρόθεσμη γραφή.

III. Στις «Σημειώσεις» του κειμένου «Ξαναδρα-να-πε-τεύο-ντας» (*Μικροφιλολογικά*, τχ. 27, Άνοιξη 2010) νά γίνουν οι εξής μεταβολές:

α) στήν υπ' αριθ. 3 νά γραφεί: Michel Déon, *Σελίδες για την Ελλάδα*, μτφρ. Άνδρέα Β. Βαχλιώτη, Έκδόσεις Χατζηνικολή, Άθήνα 2000, σσ. 454-455.

β) Ό,τι τώρα λέγεται στήν υπ' αρ. 3, ν' αποτελέσει τό περιεχόμενο τής υπ' αρ. 4, ή οποία μέ τή σειρά της θά εξώσει τό περιεχόμενο τής υπ. αρ. 5, που ανήκει στό μελέτημα του Άργύρη Παλούκα «Συμβολή στήν προπαιδεία του Μίλτου Σαχτούρη».

Καί γιά ν' άποκτήσει νόημα ή δεύτερη σημείωση, τό δραπετεύει (πρώτος στίχος τής σελ. 43) πρέπει νά άραιογραφηθεί.